

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GENEL DİLBİLİM ANABİLİM DALI
GENEL DİLBİLİM PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TÜRKÇEDE DİLBİLGİSELLEŞTİRME:
BİLİŞSEL DİLBİLGİSİ ÇERÇEVESİNDE BİR
İNCELEME**

MÜBECCEL ÇUBUKÇUOĞLU

Danışman

Doç. Dr. Özgün KOŞANER

İZMİR-2019

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAY SAYFASI

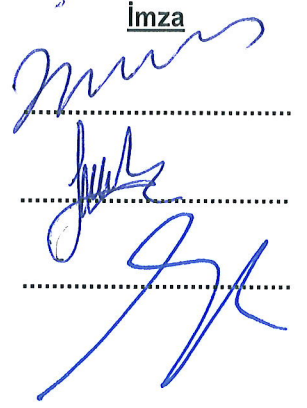
Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : Mübeccel ÇUBUKÇUOĞLU
Öğrenci No : 2014800748
Tez Başlığı : Türkçe'de Dilbilgiselleştirme: Bilişsel Dilbilgisi Çerçevesinde Bir İnceleme

Savunma Tarihi : 13/09/2019
Danışmanı : Doç.Dr.Özgün KOŞANER

JÜRİ ÜYELERİ

<u>Ünvanı, Adı, Soyadı</u>	<u>Üniversitesi</u>
Doç.Dr.Özgün KOŞANER	- Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof.Dr.Kamil İŞERİ	- Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç.Dr.Turgay SEBZECİOĞLU	- Mersin Üniversitesi

İmza

Mübeccel ÇUBUKÇUOĞLU tarafından hazırlanmış ve sunulmuş olan bu tez savunmada başarılı bulunarak oy birliği ☒ / oy çokluğu () ile kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Erkan GÖKSU
Müdür V.

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum ‘Türkçede Dilbilgiselleştirme: Bilişsel Dilbilgisi Çerçevesinde Bir İnceleme’ adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

....../....../....

Mübeccel ÇUBUKÇUOĞLU

İmza

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Türkçede Dilbilgiselleştirme:

Bilişsel Dilbilgisi Çerçevesinde

Bir İnceleme

Mübeccel ÇUBUKÇUOĞLU

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Genel Dilbilim Anabilim Dalı

Dilbilim Programı

Hint-Avrupa dilciliğinde dil değişimleri önemli bir yer tutmaktaydı ve bu gelenek içinde bugün dilbilgiselleşme olarak adlandırdığımız olgular da ele alınmaktaydı. Dil değişimi araştırmalarıyla başlayan çalışmalar Meillet'in dilbilgiselleşme terimi kullanmasıyla birlikte yeni bir yön kazanmıştır.20. Yüzyıl boyunca inişli çıkışlı bir süreç izlese de 1970'lerde Givon ve 1980'lerde Lehmann'ın çalışmaları dilbilgiselleşmeyi popülerleştirmiştir.

Bu bağlamda çalışmamızın amacı Türkçedeki dilbilgiselleşme olgularını güdülenmelerini ve bilişsel yönlerini de açıklayacak kuramsal bir çözümleme modeli geliştirmek ve bu olguları bu modele göre incelemektir. Bu amaç doğrultusunda, dilbilgiselleşme olgularını bütüncül bir yaklaşımla ve kuram temelli bir şekilde açıklayabilecek ve görselleştirebilecek bir çözümleme modeli geliştirmek mümkün müdür? ve Türkçedeki dilbilgiselleşme olgularında belli bir örüntü saptanabilir mi? şeklindeki iki araştırma sorusunu yanıtlamak için dilbilgiselleşme olgusu kapsamlı bir şekilde tanımlamıştır.

Dilbilgiselleşme, bir iletişim gereksiniminden kaynaklanan söylem-edimbilim ve biliş kaynaklı güdülenmelerle dilbilgisel işlev taşımayan bir dilsel birimin, anlamsal ağartma, yayılım, ulamsızlaşma ve aşınım gibi altsüreçlerden geçerek, dilbilgisel işlev taşımaya başladığı ya da düşük derecede bir dilbilgisel

işlevi olan bir birimin daha yüksek bir dilbilgisel işlev taşımaya başladığı süreç olarak tanımladığımız dilbilgiselleşmeyi incelemek için 1990’larda dilbilim alanında yaygınlaşmaya başlayan ve dilbilgiselleşme sürecinin ele alınmasında kullanılan Bilişsel Dilbilgisi çerçevesinde düzdeğişmece ve eğretileme süreçlerini de içeren bir çözümleme modeli geliştirilmiştir.

Dilbilgiselleşme olgusunu güdülenmeleri, eğretileme ve düzdeğişmece süreçleri, yani bilişsel yönü ve farklı aktarım düzlemleriyle birlikte bütüncül bir şekilde açıklayan ve görselleştiren bu çözümleme modeli Türkçe olgular üzerinde sınanmış ve bu olgularda düzdeğişmecenin daha temel bir süreç olarak işlediği, kaynak birimlerle hedef birimler arasında bir aykırılık eğilimi olduğu ve dilbilgiselleşme olgularının söylem temelli güdülenmeleredayıdığı saptanmıştır.

ABSTRACT
Master's Thesis
GRAMMATICALIZATION IN TURKISH:
A COGNITIVE GRAMMATICAL ANALYSIS
Mübeccel ÇUBUKÇUOĞLU

Dokuz Eylül University
Graduate School of Social Sciences
Department of Linguistic
Linguistic Program

Language change had an important place in Indo-European linguistics and the phenomena, which we call grammaticalization today, had been investigated too. The studies that had started with language change research took a different turn with Meillet using the term grammaticalization. Although the term had its ups-and-downs in the 20th century, it has become popularized with Givón in the 1970s and Lehmann in the 1980s.

In this respect, our study aims at developing a theoretical analysis model to explain the grammaticalization phenomena in Turkish considering the motivations behind grammaticalization and its cognitive aspects. In accordance with this aim, the the following research questions were asked: i) Is it possible to develop an analysis model that could explain and visualize the grammaticalization phenomena with a holistic approach based on a theoretical framework? and ii) Is it possible to detect a pattern in the grammaticalization phenomena in Turkish? To answer these questions the term grammaticalization is redefined covering all aspect of the phenomenon.

We defined grammaticalization as *a process in which a linguistic unit without any grammatical function gains a grammatical function or a grammatical unit with a weak grammatical function gains a stronger grammatical function due to discourse-pragmatic or cognitive motivations*

arising from communicative requirements passing through processes of bleaching, extension, decategorialization and erosion. To study this phenomenon, an analysis model including metaphor and metonymy, which are used in examining grammaticalization, is developed.

This analysis model, which explains and visualizes grammaticalization with its motivations, considering the metaphorical and metonymical processes involved was tested on grammaticalization phenomena in Turkish and it is found that metonymy is a more fundamental process than metaphor in grammaticalization, Turkish grammaticalization examples have an inclination for anomalies between source structures and target structures and grammaticalization is motivated by discourse related requirements.

TÜRKÇEDE DİLBİLGİSELLEŞTİRME: BİLİŞSEL DİLBİLGİSİ ÇERÇEVESİNDE BİR İNCELEME

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi
TABLOLAR LİSTESİ	xii
ŞEKİLLER LİSTESİ	xiii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM DİLBİLGİSELLEŞTİRME NEDİR?

1.1. GİRİŞ	4
1.2. DİLBİLGİSELLEŞME NEDİR?	5
1.3. DİLBİLGİSELLEŞME ÜZERİNE ÇALIŞMALARA GENEL BİR BAKIŞ	12
1.4. DİLBİLGİSELLEŞME OLGUSU	15
1.4.1. Dilbilgiselleşmede Terim Sorunu	15
1.4.2. Dilbilgiselleşmenin Yönü	17
1.4.3. Dilbilgiselleşmenin Ardındaki Güdülemeler	18
1.4.4. Dilbilgiselleşmenin Aşamaları, Kuralları ya da İlkeleri	20
1.4.5. Dilbilgiselleşmenin Değiştirgenleri ya da Bileşenleri	23
1.4.6. Dilbilgiselleşmede İşleyen Süreçler	29
1.5. DİLBİLGİSELLEŞMENİN ANA HATLARI	39
1.6. TÜRKÇEDE DİLBİLGİSELLEŞME ÇALIŞMALARI	40

İKİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE

2.1. GİRİŞ	45
2.2. BİLİŞSEL DİLBİLİM VE BİLİŞSEL DİLBİLGİSİ	45
2.3. EĞRETİLEME	49
2.4. DÜZDEĞİŞMECE	51
2.5. EĞRETİLEME – DÜZDEĞİŞMECE İLİŞKİSİ	57
2.6. ÇÖZÜMLEME MODELİ	60

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇÖZÜMLEME VE BULGULAR

3.1. GİRİŞ	66
3.2. ÇÖZÜMLEME	66
3.2.1. {-A/İr} Geniş Zaman / Sürelik Görünüşü Biçimbiriminin Dilbilgiselleşme Süreci	67
3.2.2. {-(İ)yor} Şimdiki Zaman / Bitmemişlik Görünüş Biçimbiriminin Dilbilgiselleşme Süreci	68
3.2.3. {-DI} Geçmiş Zaman / Bitmişlik Görünüşün Biçimbiriminin Dilbilgiselleşme Süreci	70
3.2.4. Gelecek Zaman Biçimbiriminin Dilbilgiselleşme Süreci	73
3.2.5. {-(y)Abil, -(y)Adur, -(y)Agel, -(y)Agit, -(y)Akal, -(y)Akoy, -(y)Agör, -(y)Ayaz, -(y)İver} Biçimlerinin Dilbilgiselleşme Süreçleri	74
3.2.6. Kişi Uyum Biçimbirimlerinin Dilbilgiselleşme Süreci	79
3.2.7. İyelik Biçimbirimlerinin Dilbilgiselleşme Süreci	80
3.2.8. {-DAn} Çıkma Durumu Biçimbiriminin Dilbilgiselleşme Süreci	82
3.2.9. {-(y)İA} Eşlik/Araçlık Durumu Biçimbiriminin Dilbilgiselleşme Süreci	83

3.2.10. ‘gibi’ İlgecinin Dilbilgiselleşme Süreci	85
3.2.11. ‘göre’ İlgecinin Dilbilgiselleşme Süreci	86
3.2.12. ‘derken’ Söylem Belirleyicisinin Dilbilgiselleşme Süreci	88
3.2.13. Koşul Kipi Belirleyicisiyle Oluşturulan Söylem BelirleyicilerininDilbilgiselleşme Süreci	89
3.2.14. ‘diye’ Tümleyicisinin Dilbilgiselleşme Süreci	91
3.3. BULGULAR	93
SONUÇ	95
KAYNAKÇA	98
TÜRKÇE – İNGİLİZCE SÖZLÜKÇE	103
İNGİLİZCE – TÜRKÇE SÖZLÜKÇE	108

KISALTMALAR

1TK	1. Tekil Kişi
3TK	3. Tekil Kişi
BEL	Belirleyici
BD	Bilişsel Dilbilim
BDB	Bilişsel Dilbilgisi
ÇOĞ	Çoğul
EYL	Eylem
FR	Fransızca
GEÇ	Geçmiş Zaman
GEN	Geniş Zaman
İYE	İyelik
İNG	İngilizce
ŞİM	Şimdiki Zaman
TAM	Tamlayan
TAN	Tanımlık
TDK	Türk Dil Kurumu
YAR	Yardımcı Eylem
YÖN	Yönelme

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Dilbilgiselleşmenin Aşamaları	s. 20
Tablo 2: Dilbilgiselleşmenin Değiştirgenleri	s. 24
Tablo 3: Dilbilgiselleşme Sürecine Kaynaklık Eden Bilişsel Önergeler	s. 27
Tablo 4: Dilbilgiselleşmenin Değiştirgenleri ve Süreçleri	s. 30
Tablo 5: MUTSUZLUK AŞAĞIDIR Kavramsal Eğretilmesinin Gelişimi	s. 58

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Dilbilgisel Biçimlendiriciler ve Sözcüksel Birimler	s. 9
Şekil 2: Soru Çözme Aracı Olarak Dilbilgiselleşme	s. 32
Şekil 3: TARTIŞMA SAVAŞTIR Kavramsal Eğretilmesinin Gösterimi	s. 51
Şekil 4: ÜRÜN-ÜRETİCİ Kavramsal Düzdeğişmecesinin Gösterimi	s. 56
Şekil 5: Düzdeğişmece Tarafından GÜDÜLENEN Eğretilme	s. 59
Şekil 6: ‘Bugün modum düşük’ Tümcesindeki Düzdeğişmece ve Eğretilme Süreçleri	s. 59
Şekil 7: Dilbilgiselleşme Şeması	s. 62
Şekil 8: ‘bir’ Tanımlığının Dilbilgiselleşme Şeması	s. 64
Şekil 9: {-A/ır} Geniş Zaman / Sürelik Görünüş Biçimbiriminin Dilbilgiselleşme Şeması	s. 68
Şekil 10: {-(I)yor} Şimdiki Zaman / Bitmemişlik Görünüş Biçimbiriminin Dilbilgiselleşme Şeması	s. 69
Şekil 11: {-DI} Geçmiş Zaman / Bitmişlik Görünüş Biçimbiriminin Dilbilgiselleşme Şeması 1	s. 71
Şekil 12: {-DI} Geçmiş Zaman/Bitmişlik Görünüş Biçimbiriminin Dilbilgiselleşme Şeması 2	s. 73
Şekil 13: Gelecek Zaman Biçimbiriminin Dilbilgiselleşme Şeması	s. 74
Şekil 14: {- (y)Abil} Biçiminin Dilbilgiselleşme Şeması	s. 76
Şekil 15: {- (y)Adur} Biçiminin Dilbilgiselleşme Şeması	s. 76
Şekil 16: {- (y)Agel} Biçiminin Dilbilgiselleşme Şeması	s. 77
Şekil 17: {- (y)Agit} Biçiminin Dilbilgiselleşme Şeması	s. 78
Şekil 18: {- (y)Akal} Biçiminin Dilbilgiselleşme Şeması	s. 78
Şekil 19: Kişi Uyum Biçimbirimlerinin Dilbilgiselleşme Şeması	s. 80
Şekil 20: İyelik Biçimbirimlerinin Dilbilgiselleşme Şeması	s. 81
Şekil 21: {-DAn} Çıkma Durumu Biçimbirimlerinin Dilbilgiselleşme Şeması	s. 83
Şekil 22: {- (y)lA} Eşlik/Araçlık Durumu Biçimbirimlerinin Dilbilgiselleşme Şeması	s. 84

Şekil 23: ‘gibi’ İlgecinin Dilbilgiselleşme Şeması	s. 86
Şekil 24: ‘göre’ İlgecinin Dilbilgiselleşme Şeması	s. 87
Şekil 25: ‘derken’ Söylem Belirleyicisinin Dilbilgiselleşme Şeması	s. 89
Şekil 26: ‘neredeyse’ Söylem Belirleyicisinin Dilbilgiselleşme Şeması	s. 90
Şekil 27: ‘neyse’ Söylem Belirleyicisinin Dilbilgiselleşme Şeması	s. 91
Şekil 28: ‘diye’ Tümleyicisinin Dilbilgiselleşme Şeması	s. 92

GİRİŞ

Alanyazında genellikle bir sözlüksel birimin dilbilgisel birime dönüşmesi ya da bir dilbilgisel birimin daha dilbilgisel hale gelmesi olarak tanımlanan dilbilgiselleşme yaklaşık 250 yıllık araştırma geleneğine dayanan dilsel bir olgudur. Bopp, Von der Gabelentz ve Humboldt gibi araştırmacılarla başlayan ancak henüz adı konulmamış olan dilbilgiselleşme ilk başlarda dil değişimi başlığı altında ele alınmıştır. Alanyazında dilbilgiselleşme terimini ilk kullananın Antoine Meillet olduğuna dair bir uzlaşma vardır. Tarihçesine baktığımızda dilbilgiselleşme çalışmalarının 20. yüzyılın başlarında dili eşsüremlilik olarak inceleyen Saussure yapısalcılığı ve onu takip eden ve sözdizime özerk bir konum ayırarak anlam ve edimbilim gibi etkileri inceleme alanının dışında tutmayı yeğleyen Chomskyci dilbilim geleneği nedeniyle dilbilgiselleşme çalışmaları yalnızca Hint-Avrupa dillerinin ilgi alanında kalmış, dilbilim dünyası yapısalcılık ve daha sonra Chomskyci üretici dönüşümsel dilbilim rüzgârına kapılarak dilbilgiselleşme çalışmalarını göz ardı etmiştir. 1970'lere gelindiğinde Benveniste ve Givon'un çalışmalarıyla tekrar ilgi odağı haline gelen dilbilgiselleşme konusu, 1980'lerin başında Lehmann'ın kapsamlı incelemesi sonucunda daha çok tanınır ve çalışılır hale gelmiştir.

1990'larda bilişsel dilbilim yaklaşımının dilbilim alanında popüler olmasıyla birlikte dilbilgiselleşme sürecinin bilişsel yönü de çalışılmaya başlamış özellikle Heine, Hopper ve Traugott gibi araştırmacılar dilbilgiselleşmenin bilişsel yönünü incelemişlerdir. Dilbilgiselleşme sürecinin bilişsel dilbilimin en popüler araştırma konularından olan eğretilme ve düzdeğişmeceyi içerdiğini ileri süren bu araştırmacılar sözlüksel birimlerden dilbilgisel birimlere ya da daha az dilbilgisel birimlerden daha çok dilbilgisel birimlere aktarımın doğasında düzdeğişmeceli ya da eğretilmeli aktarım olduğunu ortaya koymuşlardır.

Türkçe üzerine yapılan dilbilgiselleşme çalışmaları ise daha çok Türkoloji alanında çalışan araştırmacılar tarafından ortaya konmuştur. Çalışma alanları gereği Türkçenin farklı evrelerindeki dilsel birimleri ve bunların evrimini inceleyen araştırmacılar belli bir kurama dayanmasalar da birçok dilbilgisel birimin kökenlerine ilişkin doyurucu açıklamalar yapmışlardır. Ancak belirttiğimiz gibi

dilbilgiselleşme yaklaşımlarını kullanan çalışmalar, son birkaç yılda yayımlanan bazı eserleri saymazsak, çok kısıtlıdır. Dolayısıyla Türkçedeki dilbilgiselleşme olgularının belli bir kuram ya da yaklaşım çerçevesinde ele alınması gerektiği düşünülebilir. Türkçede kurama dayalı yapılan çalışmalar da genellikle dilbilgiselleşmenin bilişsel yönüne hiç odaklanmamışlar yalnızca dilbilgisel bir çözümleme yapmayı tercih etmemişlerdir. Ayrıca hem Türkçe hem de dünyadaki genel dilbilgiselleşme çalışmalarında dilbilgiselleşme sürecinin arkasındaki güdülenmelere yer veren çalışmalar çok azdır.

Bütün bu durumları göz önünde bulundurduğumuzda Türkçedeki dilbilgiselleşme olgularını belli bir kuram ya da yaklaşım çerçevesinde ele alan, dilbilgiselleşmenin bilişsel yönüne değinen, dilbilgiselleşmenin arkasındaki güdülenmelere de yer veren bütüncül bir çözümlemeye gereksinim duyulduğu ortadadır. Bu doğrultuda bu çalışmanın amacı *Türkçedeki dilbilgiselleşme olgularını güdülenmelerini ve bilişsel yönlerini de açıklayacak kurama dayalı bir çözümleme yöntemi geliştirmek ve bu olguları bu çözümleme yöntemine göre incelemektir*. Bu amaç doğrultusunda çalışmamızın araştırma sorularını şu şekilde belirledik:

- Dilbilgiselleşme olgularını bütüncül bir yaklaşımla ve kuram temelli bir şekilde açıklayabilecek ve görselleştirebilecek bir çözümleme modeli geliştirmek mümkün müdür?
- Türkçedeki dilbilgiselleşme olgularında belli bir örüntü saptanabilir mi?

Yukarıda belirttiğimi amaç ve araştırma soruları kapsamında çalışmamız şu şekilde yapılandırılmıştır: Birinci Bölümde dilbilgiselleşmenin ne olduğundan söz edilecektir. Bu bağlamda dilbilgiselleşmenin farklı tanımları karşılaştırılacak ve bu kavramların eksik yönlerine değinilerek daha kapsamlı bir dilbilgiselleşme tanımı yapılmaya çalışılacaktır. Dilbilgiselleşme çalışmalarının kısa bir tarihçesi sunulduktan sonra dilbilgiselleşmede terim sorunu, dilbilgiselleşmenin güdülenmeleri ve yönü, aşamaları, kuralları, ilkeleri, değiştirgenleri, bileşenleri ve dilbilgiselleşmede işleyen süreçler tartışılacaktır. Daha sonra bu tartışmalar ana hatlarıyla özetlenecek ve Türkçede yapılan dilbilgisi çalışmalarına yer verilecektir.

İkinci Bölümde ise kuramsal çerçevemizi oluşturan Bilişsel Dilbilgisi ve bu yaklaşımı kapsayan üst çerçeve yaklaşım olan Bilişsel Dilbilim tanıtıldıktan sonra bilişsel dilbilgisi çerçevesinde ele alınan ve dilbilgiselleşme sürecinde işlediği düşünülen eğretileme ve düzdeğişmece süreçleri, aralarındaki ilişkiye de değinilerek açıklanacaktır. Daha sonra çalışmamızın amacına yönelik olarak dilbilgiselleşme olgusunu güdülenmeleri, eğretileme ve düzdeğişmece süreçleri, yani bilişsel yönü ve farklı aktarım düzlemleriyle birlikte bütüncül bir şekilde açıklayabilecek bir çözümleme modeli önerilecektir.

Üçüncü Bölümde ise İkinci Bölümde geliştirilen çözümleme modeli Türkçedeki farklı dilbilgiselleşme olguları üzerinde sınanacak ve hem modelin işleyip işlemediği hem de Türkçe dilbilgiselleşme olgularında bir örüntü olup olmadığı ortaya konacak ve böylece araştırma sorularımız yanıtlanmış olacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİLBİLGİSELLEŞME NEDİR?

1.1. GİRİŞ

Haiman'ın (1994: 3) da belirttiği gibi insanın ortaya koyduğu bütün ürünler gibi dil de kullanıldıkça değişmektedir. Dilin diğer bütün özellikleri ve süreçleri gibi bu değişimin nedenleri ve doğası insanın ilgisini çekmiş, dilin değişimi, gelişimi ve evrimi felsefecilerin, dilcilerin ve dilbilimcilerin tarih boyunca inceleme nesnesi olmuştur. Günümüzde dilin, daha özel olarak dilbilgisinin evrimine ilişkin tartışmaların birçoğu Bopp, Wüllner ya da Georg von der Gabelentz gibi 19. yüzyıl Alman dilciler tarafından zaten yapılmıştır (Bernd ve Heiko, 2012: 1). 19. yüzyıl boyunca yapılan bu tartışmalar 20. yüzyılın başlarında Antoine Meillet tarafından 1912 yılında ilk defa tanımlanan ve kullanılan, dilbilimin görece yeni bir çalışma alanı olan *dilbilgiselleşme* (İng. *grammaticalization*) çalışmalarıyla farklı bir boyut kazanmıştır. Meillet ([1912] 1948: 130), dilbilgisel birimleri oluşturan süreçlerin uzun süredir bilindiğini, hatta hayatında dilbilime ilişkin hiçbir şey okumamış insanların bile dilbilgiselleşmeyi bildiğini, en azından bu olguyu gözlemleyebildiğini ileri sürmüştür.

Heine, Claudi ve Hünemayer (1991) ve Lehmann (2002) dilbilgiselleşme çalışmalarının tarihçesini Wilhelm von Humboldt, Franz Bopp ve Georg von der Gabelentz gibi 19. yüzyıl dilcilerinin çalışmalarına dayandırmış, hatta Lehmann dilbilgiselleşme çalışmalarının izini 18. yüzyıl Fransız felsefecisi Condillac'a kadar sürmüştür. Wischer ve Diewald ise dilbilgiselleşmenin 20. yüzyılın başlarında genellikle Hint-Avrupa dillerini inceleyen dilciler tarafından dilbilgisel biçimlerin kökenlerini açıklamak için kullanıldığını belirtmektedir (2002: 9). 20. yüzyılda dilbilgiselleşme çalışmaları; temel dilbilgisel, anlambilimsel ve edimibilimsel çözümlemelerle başlangıçta sınırlandırılırken günümüzde bu çalışmalar dilbilimin ilişkili alanları olan bütüncü dilbilimi, sesbilim, dil edinimi ve sosyodilbilim gibi geniş aralıkla ilgilidir. Üstelik dilbilgiselleşme öncelerde özellikle işlevsel bakış

açısını savunan bilim insanlarının çalışma alanıyken, biçimsel (yapısal) dilbilimciler tarafından da önemli bir araştırma konusu durumuna gelmiştir. Bunun yanı sıra dilbilgiselleşme çalışmaları Doğu Asya ve Güney Amerika gibi dilbilimcilerin ulusal merkezleri olan bölgelerde yaygınlaşmaya başlamıştır (Narrog, ve Heine, 2012, s.34).

Meillet'in 1912 yılında dilbilgiselleşme terimini kullanmasının ardından geçen 70 yılda, dilbilgiselleşme, Kurylowicz'in (1965) çalışması hariç, terimin kendisi kullanılmadan ele alınmış ve Jespersen (1922), Benveniste (1968), Givón (1979) tarafından üzerinde çalışılmıştır (Auwera, Olmen, ve DuMon, 2015).

Çağcıl dilbilgiselleşme çalışmalarının 1970'lerde dilin yapısını anlamak için dilin nasıl evrimleştiğini anlamak gerektiğini ileri süren ve 'bugünün biçimbilimi, dünün sözdizimidir' sloganıyla dilbilgisinin anlaşılması yolunda önemli bir bakış açısı getiren Givón'la başladığı kabul edilmektedir (Bernd ve Heiko, 2012: 1). Givón'un çalışmalarından sonra Lehmann'ın (1982, 1985) araştırmaları dilbilgiselleşme çalışmaları içinde önemli yer tutmaktadır. 1988'de yine Givón tarafından düzenlenen sempozyum dilbilgiselleşme çalışmalarında bir dönüm noktası olmuş, bu tarihten sonra birçok yayın yapılmış ve böylece dilbilgiselleşmenin dilbilim içinde ayrı bir inceleme alanı olduğu kabul görmüştür (Bernd ve Heiko, 2012: 1).

Dilbilgiselleşme çalışmalarının tarihini çok kısa bir şekilde gözden geçirdikten sonra, dilbilgiselleşmenin ne olduğunu ele alabiliriz.

1.2. DİLBİLGİSELLEŞME NEDİR?

Meillet ([1912] 1948: 130-131) dilbilgiselleşmeyi, dilbilgisel *biçimlerin*(Fr. *formes grammaticales*) *benzetim*(Fr. *analogie*) rolü ve bağımsız bir sözcüğün dilbilgisel birim rolü yüklenmesi olmak üzere iki farklı süreçle oluştuğunu ileri sürmüştür. Meillet'in bu tanımlamasının ardından bu kuram, Kurylowicz (1964,1965), Givon (1979), Lehmann (1982, 2002), Heine ve Reh (1984), Hopper ve Traugott (1993,2003) ve Abraham (1992) gibi dilbilimciler tarafından araştırılarak geliştirilmiştir (Sylvie ve Ekkehard, 2014: 1). Kurylowicz (1965) bu tanımla alıntılanarak değiştirmiş ve dilbilgiselleşmeyi *bir biçimbirimin alanının (range) daha*

sözlükselden daha dilbilgiselle doğru ya da daha az dilbilgiselden daha çok dilbilgiselle doğru artması (Lindström, 2004: 14) olarak tanımlamıştır. Terim olarak ilk kez bu tarihlerde kullanılsa da kuramın kavram olarak ortaya çıkışı çok daha eskilere, 1746 yılına kadar uzanmaktadır. Fransız filozof Condillac 18. yüzyılın ortalarında dilbilgisel yapıların *sözlükbirimlerin* (İng. *lexeme*) evrimleşmesiyle ortaya çıktığını, eklerin bağımsız biçimlerden türediğini öne sürmüştür (Lehmann, 2002: 1; Heine, Claudi ve Hünemeyer, 1991: 5-6). Bu alanın araştırılmasında sözcük ve biçim gibi *tekil* (bağımsız) *biçimlerin* (İng. *individual items*) yazımlarına odaklanılır. Dilbilgiselleşme kavramı, sözcüksel ya da dilbilgisel bir birimin daha çok dilbilgiselleşmesini ele alan geniş kapsamlı bir süreçtir. Bu sürecin uzun süreli olması ile birlikte hangi dil olaylarının dilbilgiselleşme altında değerlendirilmesi gerektiğine ilişkin tartışmalar sıkça yapılmıştır. Bu nedenle dilbilgiselleşme kavramı farklı dilbilimciler tarafından farklı açılardan ele alınmıştır.

Dilbilgiselleşme, hem belli dilsel olguları açıklamak için kullanılan bir araştırma çerçevesi, hem de söz konusu olguları tanımlamak için kullanılan bir kavramdır (Hopper ve Traugott, 2003: 1). Bu bağlamda dilbilgiselleşme yalnızca ‘dilbilgisi’, ‘sözdizim’ ve ‘sesbilim’ gibi dilbilimsel terimlere benzetmekle kalmadığı gibi, diğer bilim alanlarındaki terminolojiyle de benzerlik göstermektedir (Hopper ve Traugott, 2003: 1). Diğer bir deyişle, dilbilgiselleşme terimi hem belli bir dilsel olguya hem de bu dilsel olguyu inceleyen bir araştırma dalına karşılık olarak kullanılmaktadır.

Dilbilgiselleşme üzerine bir diğer varsayım ise, dilbilgiselleşmenin, sözlükbirimlerin dilbilgisel birimlere dönüşüm süreci olduğudur. Bu varsayım dilbilgiselleşmeyi, dilbilgisel birimlerin kendi içlerinde daha çok ya da daha az dilbilgiselleşme (çekim biçimlerinin dilbilgiselleşmeye türetim biçimbirimlerinden daha fazla olanak sağlaması gibi) göstermesi olarak tanımlamaktadır (Auwera, Olmen ve DuMon, 2015). Auwera, Olmen ve DuMon (2015) dilbilgisinin bir işlev sözcükleri dizgesi olmaktan çok daha fazlası olduğunu, sözcük dizilişinin de dilbilgisinin önemli bir parçası olduğunu ileri sürmüş ve dillerdeki katı sözcük dizilişlerinin, söylem alışkanlıkları sonucu ortaya çıktığını savlamıştır. Buna göre, sözcük dizilişindeki katılık da dilbilgiselleşmenin bir yansımasıdır.

Ortaya atılan birçok tanımlamadan sonra bile hâlâ birçok bilim insanı arasında dilbilgiselleşme tanımı üzerine süregelen fikir anlaşmazlıkları, Kurylowicz tarafından oluşturulan dilbilgiselleşme tanımı kapsamında bilim insanlarının dikkatinin bu noktaya toplanmasını sağladı (Narrog ve Heine, 2012, s.35).

Heine, Claudi ve Hünnemeyer (1991: 3), Kurylowicz'in klasik tanımını bir biçimbirimin sözlükselden dilbilgiselle ya da daha az dilbilgiselden daha çok dilbilgiselle doğru ilerlediği aralıkta gerçekleşen süreç olarak aktarmış ve diğer araştırmacıların da bu tanımı kısmen kullandığını ileri sürmüştür. Wischer ve Diewald da dilbilgiselleşmeyi, dilsel bir birimin sahip olduğu dilbilgisel işlevin bir ucunda tamamen sözlüksel, diğer ucunda ise tamamen dilbilgisel anlamın olduğu bir ölçek üzerindeki konumu olarak tanımlamaktadır (2002: 9). Bu görüş ele alındığında dilbilgiselleşme, sözcüksel birimin sözlüksel anlamını kaybetmesiyle ortaya çıkan bir kavramdır. Buna karşıt diğer görüşler incelendiğinde ise sözcüksel birimin (içerik sözcük, açık sınıf) işlevsel birime (kapalı sınıf) dönüşmesi olarak tanımlanır (Heine, Claudi ve Hünnemeyer, 1991: 3). Ancak dilbilgiselleşme yalnızca sözcüksel birimin dilbilgisel birime dönüştüğü bir süreç olarak yorumlanmamalıdır. Bu, dilbilgiselleşmenin sadece bir boyutu olarak görülür.

Hopper ve Traugott dilbilgiselleşmeyi *sözlüksel birimlerin ve yapıların belli dilbilgisel bağlamlarda dilbilgisel işlev yüklendiği bir süreç* olarak tanımlamaktadır (Hopper ve Traugott, 1993: 15). Bu yapılar bir kez dilbilgisel hale geldikten sonra yeni dilbilgisel işlevler geliştirmeye devam etmektedir.

Harris (1997) dilbilgiselleşmenin iki farklı tanımı olduğunu ileri sürmüştür. Harris tarafından birinci tanım; *dilbilgisinin bir parçası haline gelme, dilbilgisine girme ya da dilbilgisel işlevini değiştirme süreci*, ikinci tanım ise; *bir sözcüğün bir kaynaşığa, bir kaynaşığın bir eke ve bir ekin başka bir biçimbirimin çözümülenemez bir parçasına dönüştüğü bir süreç* olarak sunulmaktadır.

Wischer ve Diewald dilbilgiselleşme sürecinin farklı türden ve farklı yapısal düzeylerdeki dilsel bağlamla etkileşimde olduğunu ileri sürmektedir (2002: 10). Wischer ve Diewald'a göre erken dönem dilbilgiselleşme çalışmaları zaman ya da durum dizgesi gibi temel dilbilgisel ulamların gelişimi üzerinde odaklanırken, günümüz çalışmaları söylem belircileri, *saygılık* (İng. *honorifics*) ve *sınıflandırıcı*

(İng. *classifier*) birimleri gibi farklı düzey ve bağlamlardaki dilsel birimler üzerine odaklanmıştır (2002: 10).

Aynı zamanda dilbilgiselleşme sadece sözcüksel birimlerin değişime uğramadığı, bu sürecin sözcüksel ya da dilbilgisel herhangi bir dil biriminin/biçiminin çeşitli kullanım bağlamlarına bağlı olarak anlamsal ve sözdizimsel kullanım alanının değişikliğe uğradığı, çoğu durumda sesbilimsel özelliklerinin kaybolduğu bir başkalaşım sürecidir (Heine ve Reh, 1984: 15).

Appelbaum (2014) dilbilgiselleşme tanımı üzerine yapılan karşıt görüşlere katılarak dilbilgiselleşmenin sözcüksel birimin dilbilgisel birime dönüşmesinin nasıl gerçekleştiğini açıklayan bir mekanizma olmadığını savunur. Bu düşüncüyü savunurken de dilbilgiselleşme tanımı alıntılarında her ne kadar sözcüksel birimin dilbilgisel birime dönüştüğü ele alınsa da bu özel dönüşümün nasıl gerçekleştiğini açıklamaması üzerinde durur. Bu yüzden dilbilgiselleşme kavramının boş ve açıklama içermeyen bir çalışma olduğunu savunur (Sylvie ve Ekkehard, 2014: 41; Appelbaum, 2014: 1). Campbell'in (2001) görüşü bu tanımı destekleyecek şekilde dilbilgiselleşmeyi 'ilginç ve gerçek olmayan bir olgu' olarak tanımlar (2001:113-114). Joseph'in görüşüne göre ise, dilbilgiselleşme terimi 'bir olguya gönderimde bulunan, olgu içerisinde şekillenen, dilin bir evresinde tamamen somutlaşmış sözcüksel anlamları içeren bir süreçtir. Bununla birlikte sözcüksel işlevler sonraki evrelerde daha soyut dilbilgisel kullanıma/anlama sahip olurlar (Appelbaum, 2014: 3, Campbell, 2001: 164).

Birçok dilbilimci dilbilgiselleşme kavramını 'türetim' (Campbell 2001: 113-154), 'gerekli olmayan' (Joseph, 2001: 184), 'örtük terim' (Newmeyer, 2001: 225), 'ikincil gerçeklik' ya da 'ikincil olgusal' (Joseph, 2001: 184-185; Janda, 2001: 304-321; Newmeyer 2001: 188-191) olarak tanımlar. Bu tanımlamalar retorik olarak değişkenlik gösterse de tartışmasız öne çıkan görüş Campbell'in (2001: 151), 'dilbilgiselleşme, kendi sahip olduğu gücü açıklayamamaktadır' görüşüdür. Bundan dolayı da dilbilgiselleşme kavramının dil içerisinde nasıl oluştuğu, dil-değişim örneklerinin hangisinin dilbilgiselleşme olduğu gibi birçok kuramsal soru işareti ortaya çıkmıştır.

Van der Auwera dilbilgiselleşme tartışmalarının, gerçek dilsel varlıklar olan sözcüksel birimler ve dilbilgisel biçimlendiriciler etrafında süregeldiğini ileri

Van der Auwera'dan (2002: 20) uy

Şekil 1'de de görüldüğü gibi dilbilgiselleşme soldan sağa doğru g
yani sözcüksel birimden dilbilgisel birim oluşturma ya da daha az
birimden daha fazla dilbilgisel birim oluşturma süreci olarak tanımlanabi
Auwera, dilbilgiselleşmenin iki şekilde gerçekleşebileceğini ileri sürmekt

Sözcüksel Birim	Dilbilgisel Biçimlendirici	
Dilbilgisel işlev yok	Düşük derece dilbilgisel işlev	Yüksek derece dilbilgisel işlev

Şekil 1’de de görüldüğü gibi dilbilgiselleşme soldan sağa doğru gerçekleşen, yani sözcüksel birimden dilbilgisel birim oluşturma ya da daha az dilbilgisel birimden daha fazla dilbilgisel birim oluşturma süreci olarak tanımlanabilir. Van der Auwera, dilbilgiselleşmenin iki şekilde gerçekleşebileceğini ileri sürmektedir (2002: 21):

- Heine ve Kuteva da, Van der Auwera'ya benzer bir şekilde dilbilgiselleşmeyi sözcüksel birimlerden dilbilgisel birime ve dilbilgisel birimlerden daha dilbilgisel birimlere doğru bir gelişme olarak tanımlamaktadır (2002: 2). Dilbilgiselleşme sürecinin dört temel ve birbiriyle ilişkili düzeneği olduğu ileri sürülebilir (Heine ve Kuteva, 2002: 2):

- 9

Hellquist (1980: 603) İsveççedeki *mot* (karşı) ilgecinin eski İsveççedeki *môt* (karşılaşma, buluşma) sözcüğünden dilbilgiselleştiğini ve *karşılaşma*, *buluşma* anlamlarını yitirdiğini göstermiştir:

- (1) a. Ok lysti firi fyrstæ mots manni
ve bildir-1TK için ilk-YÖN karşılaşma-TAM adam-YÖN
've bunun ilk karşılaşma olduğunu bildirecek.'

- b. sua længe hauariak standed ii striþ mothanom.
çok uzun YAR ben dur-GEÇ içinde savaş- karşı ona
'Ona karşı çok uzun zamandır savaşıyordum.'

- *Yayılım* (İng. *extension*) ya da *bağlam genelleşmesi* (İng. *contextgeneralization*); diğer bir deyişle birimin yeni bağlamlarda kullanılmaya başlaması. Arnavutçadaki *bark* (göbek) sözcüğü vücut parçası adı olarak kullanılırken dilbilgiselleşip *içinde* anlamı kazanarak zamansal bağlamlara yayılmıştır (Buchholz ve diğ. 1993: 50f'den Heine ve Kuteva, 2004: 54):

- (2) në bark të javës
içinde göbek TAN hafta
'hafta ortasında'

- *Ulamsızlaşma* (İng. *decategorialization*), yani sözcüksel ya da daha az dilbilgiselleşmiş birimlerin biçim-sözdizimsel özelliklerinin kaybolması. Hopper ve Traugott (2003: 107) ulamsızlaşma için İngilizcedeki *while* dilsel birimini örnek vermiştir. *While* sözcüğü *süre* anlamına gelen bir addır, ancak dilbilgiselleşme sürecinde ad ulamı biçim-sözdizimsel özelliklerini kaybetmiş ve zamansal düzenleniş gösteren bir bağlaca dönüşmüştür.

(3) a. We stayed there for a while.
biz kal-GEÇ orada için TAN süre
'Bir süre (için) orada kaldık.'

b. While you were sleeping ...
-ken sen KOŞAÇ:GEÇ uyu-ORTAÇ
'Sen uyuyorken...'

- *Aşınım* (İng. *erosion*) ya da *sesbilimsel eksiltme* (İng. *phonetic reduction*); diğer bir deyişle sesbilimsel malzemenin kaybolması. Fransızcadaki birinci tekil çoğul gelecek zaman biçimi *finirons* (bitireceğiz) [finirɔ̃] biçiminde sesletilmektedir ve sözcük sonundaki -ns ünsüzleri eksiltilmektedir. Bu durum Çağdaş Fransızcadaki sözcük sonu ünsüzlerin eksiltilmesiyle açıklanmaktadır (Hopper ve Traugott: 2003: 156).

Buraya kadar verdiğimiz dilbilgiselleşme tanımlarını birleştirerek ve dil değişimi gibi dilbilgiselleşmenin de *kademeli* (İng. *gradual*) olduğunu göz önünde bulundurarak dilbilgiselleşme için yeni bir tanım yapmamız gerekmektedir. Ancak bu tanımın dilbilgiselleşmeyi tetikleyen temel güdülenmeyi de içermesi uygun olacaktır. Heine, Claudi ve Hünemeyer (1991: 27) dilbilgiselleşmenin dildışı süreçler, özellikle de biliş tarafından güdülendiğini, dilbilgiselleşmenin edimbilim ve bilişin birbirlerini etkilemesinin bir sonucu (1991: 41) olduğunu ileri sürmüştür. Traugott (1980) da dilbilgiselleşmeyi güdüleyen bilişsel etkinliğin benmerkezci olduğunu, yani insana daha yakın bilişsel alanlardan daha uzak alanlara doğru yapılan bir aktarım olduğunu ileri sürmektedir. Heine, Claudi ve Hünemeyer (1991) dilbilgiselleşmenin temel amacının sorun çözmek olan bilişsel bir sürecin çıktısı olduğunu savlamaktadır. Biz bilişin dilbilgiselleşmedeki rolünü göz ardı etmeden tanımımızı yapacağız ve çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde bu rolü aklımızda tutacağız. Bu noktaya da değindikten sonra dilbilgiselleşme tanımımız aşağıdaki gibi yapılabilir:

Dilbilgiselleşme, bir iletişim gereksiniminden kaynaklanan söylem-edimbilim ve biliş kaynaklı güdülenmelerle dilbilgisel işlev taşımayan bir dilsel birimin, anlamsal ağartma, yayılım, ulamsızlaşma ve aşınım gibi altsüreçlerden geçerek, dilbilgisel işlev taşımaya başladığı ya da düşük derecede bir dilbilgisel işlevi olan bir birimin daha yüksek bir dilbilgisel işlev taşımaya başladığı süreçtir.

1.3. DİLBİLGİSELLEŞME ÜZERİNE ÇALIŞMALARA GENEL BİR BAKIŞ

Dilbilgiselleşme, terim olarak ilk kez kullanıldığı 1912 yılından bu yana geçen yaklaşık 100 yıllık zaman zarfında farklı araştırmacılar tarafından çalışma konusu olmuştur. Ancak dilbilgiselleşme çalışmalarını daha geriye götürmek mümkündür. Dilbilgiselleşme tarihi üzerine yapılan çalışmalar (Heine ve diğ. 1991; Lehmann 1982; Jooker, 1999; Lindström 2004) dilbilgiselleşmeyi 18. yüzyıla, Condillac'a, Schlegel ve Humboldt'a kadar dayandırmaktadırlar (Lindström, 2004: 40). Bizim çalışmamızda yaklaşık 250 yıllık dilbilgiselleşme tarihçesinin tamamını ele almamız mümkün olmadığından yalnızca belli başlı çalışmalara ve bilim insanlarına değinilecektir.

Her ne kadar dilbilgiselleşme denince ilk akla gelen isim Antoine Meillet olsa da, Lehmann (1982, 2002) eylemlerde görülen kişi eklerinin kişi adlarının eklenmesiyle oluştuğunu açıklayan Fransız felsefeci Étienne Bonnot de Condillac ve ilgeçlerin eylem ya da adlardan türediğini ileri süren İngiliz filolog John Horne Tooke'tan bahsetmiştir. Daha sonra Alman felsefeciler August Wilhelm von Schlegel ve Wilhelm von Humboldt'tan söz etmek yerinde olacaktır. Schlegel, Provans dilleri üzerine yaptığı çalışmada (1818) Latince ve Romans dilleri arasındaki dilbilgisel değişimleri incelemiş ve anlamsal ağartma ve yayılım süreçlerinden de söz etmiştir (Lehmann: 2002: 1). Humboldt ise daha sonraları *ekleme kuramı* (İng. *agglutination theory*) olarak adlandırılacak kuramında anlamsal ağartma ve aşınım süreçlerini de gösterecektir (Lindström, 2004: 201). Humboldt durum biçimbirimleriyle ilgeçler arasında benzerlikler fark etmiş, ayrıca dilbilgisel göstergelerin hem dilbilgisel gösterge hem de içerik sözcüğü olamayacağını ileri sürmüştür (Lindström, 2004: 203). Humboldt'a göre sözcüklerin çekimlenmesinin en

doğal ve uygun yolu anlamsız birimlerin eklenmesi (anlamsal ağartma) ve ünlü ya da ünsüzlerin değişmesidir (aşınım) (Lindström, 2004: 204).

Dilbilgiselleşme konusunda çalışan bir diğer araştırmacı olan Schlegel (1818) tanımlıklar, gelecek zaman ve olumsuzlama birimlerinden yola çıkarak dilbilgiselleşme örnekleri vermiş ve sözgelimi tanımlıkların gösterme adılarından türeyebileceğini öne sürmüştür (Lindström, 2004: 208).

Alman dilbilimci Franz Bopp, Sanskritçenin çekim dizgesi üzerine yaptığı çalışmada eylemler üzerinde görülen kişi eklerinin kişi adlarından türemiş olabileceğini ele almış ve ileriki çalışmalarında dilbilgisel biçimlerin kökeni hakkında daha fazla araştırma yapmıştır (Lindström, 2004: 208).

Rasmus Kristian Rask, günümüzdeki dilbilgiselleşme tanımlarına benzer bir yaklaşımla kişi eklerinin kişi adlarından türemiş olabileceğini ileri sürmüş ve anlamsal ağartma, aşınım, yayılım, *yeniden çözümleme* (İng. *reanalysis*) gibi süreç ve mekanizmalardan söz etmiştir (Lindström, 2004: 267).

Antoine Meillet 1912’de yayımladığı çalışmasında dilbilgiselleşme terimini ilk kez kullanmış ve ‘özerk (bağımsız) bir sözcüğün dilbilgisel birim rolü (işlevi) yüklenmesi’ olarak tanımlamıştır (1912: 130-131). Meillet 1915’de dilbilgiselleşme üzerine bir başka çalışma yayınlamıştır. Bu çalışmada bağlaçlardan hareketle, ‘iki öbeğin arasındaki birimin basit bir dilbilgisel araç haline dönüştüğünü, yani *dilbilgiselleştğini* (İng. *grammaticalise*)’ ileri sürmüştür (Meillet, 1915: 169).

Bu noktadan sonra Saussure yapısalcılığı ve özellikle Chomskyci biçimci dizgenin egemen olduğu dilbilim dünyasında artsüremli çalışmalardan çok eşsüremli çalışmalar önem kazanmış, dolayısıyla tarihsel bir değişimle ilgili olan dilbilgiselleşme terimi ilgi görmemiş ve unutulmaya yüz tutmuştur. Ancak, terim olarak kullanılmasa da dilbilgiselleşmeyle ilgili çalışmalar yapılmaya devam etmiştir.

Meillet’in çalışmasından çok kısa bir süre sonra Danimarkalı dilbilimci Otto Jespersen 1922’de yayımladığı kitabının bir bölümünü ‘dilbilgisel birimlerin kökeni’ne ayırmış ve kendi görüşleri dışında çağdaşı olan kuramların genel bir görünümünü de sunmuştur (Lindström, 2004: 307). Jespersen, *kaynaşma* (İng. *coalescence*) adı verdiği süreçle yalnızca çekim biçimbirimlerinin değil, türetim biçimbirimlerinin de bir değişim geçirdiğini öne sürmektedir (Lindström, 2004: 309).

Dilbilgiselleşmeye yönelik tanımına en çok atıfta bulunulan kişi hiç şüphesiz Polonyalı dilci Jerzy Kurylowicz'dir. Kurylowicz dilbilgiselleşmeyi *bir biçimbirimin alanının* (İng. *range*) *daha sözlükselden daha dilbilgisele doğru ya da daha az dilbilgiselden daha çok dilbilgisele doğru artması* (1965: 71) olarak tanımlamıştır. Kurylowicz'in tanımı, yapısı gereği dilbilgiselleşmenin *tek yönlü* (İng. *unidirectional*) olduğunu varsaymaktadır. Dilbilgisel birimler yalnızca daha sözlükselden daha dilbilgisele doğru değişikliklerinde dilbilgiselleşme olgusu gerçekleşmektedir. Ters yöndeki bir değişimi Kurylowicz *sözlükselleşme* (İng. *lexicalisation*) olarak adlandırmıştır.

Dilbilgiselleşme olgusu üzerine çalışan bir diğer bilim insanı da Fransız dilbilimci Émile Benveniste'dir. Benveniste (1968) dilbilgiselleşme terimini kullanmamış, bunun yerine *dönüşüm* (İng. *transformation*) ve *yardımcı eylemleşme* (İng. *auxilation*) terimlerini kullanmıştır (Lindström, 2004: 340).

1960'larda Greenberg'ün dil evrenceleri üzerine yaptığı çalışmalarla ivme kazanan dil tipolojisi araştırmaları dilbilgiselleşme olgusunun yeniden hatırlanmasını sağlamıştır. Talmy Givón (1979) *biçimbirimleşme* (İng. *morphologization*) ve *sözdizimselleşme* (İng. *syntacticization*) süreçlerinden bahsederek dilbilgiselleşme olgusunu ele almıştır (Hopper ve Traugott, 2003: 29). 20. yüzyılın sonlarına yaklaştıkça diller-arası çalışmaların artması ve dil evrenceleri projelerinin popülerlik kazanması (Hopper ve Traugott, 2003: 31) dilbilgiselleşmenin de ön plana çıkmasını sağlamıştır. Givon'un 'bugünün biçimbilimi dünün sözdizimidir' biçiminde sloganlaştırdığı dilbilgiselleşme olgusunu, Heine ve diğ. (1991) 'bugünün sözdizimi dünün edimbilimidir' şeklinde yorumlamışlardır. Bu bakış açısına göre, birbirine bitişik durumdaki söylem yapıları kapalı sözdizimsel yapılar haline gelmekte ve daha sonra biçimbirimleşme ve sesbilimsel aşınma süreçleriyle erozyona uğramaktadır (Heine ve diğ., 1991: 13). Givon bu süreci aşağıdaki gibi bir ölçek üzerinde özetlemektedir:

(4) Söylem > sözdizim > biçimbilim > biçimsesbilim > sıfır

1982 yılına gelindiğinde Christian Lehmann dilbilgiselleşme üzerine bir makale yayımlamış, bu makale çeşitli gözden geçirmelerle kapsamlı bir kitap olarak 1995'te basılmıştır. Daha sonra 2002 ve 2015 yıllarında bu çalışmanın gözden geçirilmiş sürümleri yayımlanmıştır. Bu çalışma günümüz dilbilgiselleşme çalışmalarının temelini atmış ve dilbilgiselleşmenin başlı başına bir alan olarak ele alınmasını sağlamıştır.

1.4. DİLBİLGİSELLEŞME OLGUSU

Çalışmanın bundan sonraki bölümüne dilbilgiselleşme üzerine yapılan çalışmaların bir özetini vererek değil de bu çalışmalarda hangi konulara değinilmiş, dilbilgiselleşme nasıl ele alınmış, hangi sorunlarla karşılaşmış ve bu sorunlar nasıl aşılmış gibi sorulara yönelik başlıklar halinde devam etmek uygun olacaktır.

1.4.1. Dilbilgiselleşmede Terim Sorunu

Lehmann (2002: 8) çalışmasına dilbilgiselleşme terimini tanımlayarak başlamaktadır. Öncelikle *dilbilgiselleşme* teriminin bir şeyin dilbilgisel hale geldiği ya da getirildiği bir süreci anlattığını ileri sürmüştür. Dilbilgiselleşme teriminin türediği 'dilbilgisel' sözcüğünün *dilbilgisine ait* ve *dilbilgisi açısından doğru* olmak üzere birden fazla anlamı olduğunu ve dilbilgiselleşme teriminde birinci anlamın baskın olması gerektiğini tartışmıştır (Lehmann, 2002: 8). Böylelikle dilbilgiselleşme terimi bir şeyin az ya da çok oranda dilbilgisine ait olma sürecini anlatmaktadır. Dilbilgisel ve dilbilgiselleşme sözcüklerinin bu çok anlamlı doğasının dilbilimcileri farklı terimler (*yoğunlaşma* (İng. *condensation*), *eksiltme* (İng. *reduction*), *biçimbirimleşme* (Fr. *morphématisation*), vb.) kullanmaya yönelttiğinden söz eden Lehmann, bu tür girişimlerin önünde sonunda tutarsızlığa yol açtığını ve dilbilgiselleşme teriminde karar kılınması gerektiğini ileri sürmüştür (2002: 8-9).

Lehmann dilbilgiselleşme terimiyle ilgili önemli sorunun tanım sorunu değil, kapsam sorunu olduğundan söz ederek, dilbilgiselleşme teriminin hangi olgulara uygulanması gerektiğini tartışmaktadır. Çözümlemeli yapıların dilbilgiselleşme altında ele alınması gerektiğini, ancak dilbilgiselleşme sürecinin çekimsel

biçimbilimde sonlanmadığını ileri süren Lehmann, İngilizcedeki *him* (o) adının Tok Pisin *kırma dilinde* (İng. *creole*) eylemcil bir nesne belirticisi olan *-im* biçimbirimine dilbilgiselleştiğini, daha sonra da geçişli eylem belirticisi olarak dilbilgiselleştiğini ortaya koymuştur (2002: 9).

Daha sonra Kurylowicz'in tanımını ele alan Lehmann, dilbilgiselleşmenin kutuplu bir olgu mu yoksa kademeli bir olgu mu olduğunu tartışmıştır. Kurylowicz'in tanımında 'daha az dilbilgisel durumdan daha çok dilbilgisel duruma' bir geçişten söz edildiği için dilbilgiselleşmenin kademeli bir süreç olduğu düşünülebilir. Ancak Jakobson, Melcuk ve Lyons gibi dilbilimciler bir birimin ya dilbilgisel olabileceğini ya da olamayacağını savunmaktadırlar (Lehmann, 2002: 10). Jakobson ve Melcuk bir anlamın dilbilgisel olup olmamasına bir dilde o anlamın konuşucu tarafından belirtisiz bırakılıp bırakılamayacağına, yani o ulamın *zorunluluğuna* (İng. *obligatoriness*) bakılarak karar verilebileceğini ileri sürmüştür. Lehmann Latince adların sayı bakımından ya tekil ya da çoğul olduğunu ve konuşucunun sayı ulamını belirtisiz bırakamayacağını, yani sayının Latince dilbilgiselleşmiş olduğunu söylemektedir (2002: 11). Ancak Türkçede bazı adlara çoğul biçimbirimi eklenebilmekte, bazı adlara çoğul eklenemeyebilmekte, sayı bildiren niteleyicilerden sonra hiçbir ada çoğul biçimbirimi eklenememektedir. Lehmann (2002: 11) Türkçede sayı ulamının dilbilgiselleştiğini ancak Latincedeki kadar dilbilgiselleşmediğini söylemenin daha açıklayıcı olacağını savlamaktadır. Bunun dışında Lehmann İngilizcede ve diğer birçok dilde sözdizimin genel kurallarına uyan sözlükbirim özelliği sergileyen ilgeçler (*beyond*, *ötesinde*) olduğu gibi bazı durumlarda zorunlu olan ve dilbilgisinde özel bir işlem gerektiren ilgeçlerin (*of*, *-de*) de bulunduğunu ve bu iki kutup arasında sözlükbirimden biçimbirime doğru olan ölçekte farklı aşamalarda bulunan ilgeçlerin yer aldığını ileri sürmektedir (2002: 11).

Heine, Claudi ve Hünemeyer, alanyazında dilbilgiselleşmeye alternatif olarak *yeniden çözümleme* (İng. *reanalysis*), *sözdizimselleşme* (İng. *syntacticization*), anlamsal ağartma, anlamsal güçsüzleşme, anlamsal solma, yoğunlaşma, eksiltme, *yitim* (İng. *subduction*) gibi terimler kullanıldığını, ancak bu terimlerin dilbilgiselleşmenin belli sözdizimsel ya da anlambilimsel özelliklerine gönderimde bulunduğunu ileri sürmüştür (1991: 3).

Hopper ve Traugott (2003: 1) dilbilgiselleşme teriminin iki anlamı olduğunu, bunlardan birinin dilsel olguları açıklayan araştırma çerçevesiyle ilişkili olduğunu, diğerinin de olgunun kendisiyle ilgili olduğunu ileri sürmüştür. Dolayısıyla, dilbilgiselleşme terimi *dilbilgisi*, *sözdizim*, *sesbilim* gibi dilbilim terimleriyle benzer bir yapıdadır. Bu terimler hem bir inceleme alanını hem de olguları göstermektedir (2003: 1). Bir araştırma çerçevesi olarak dilbilgiselleşme, dil değişimi çalışmalarının, sözlüksel birimlerin ve yapıların belli dilsel bağlamlarda nasıl dilbilgisel işlev taşımaya başladığı ya da dilbilgisel birimlerin nasıl yeni dilbilgisel işlevler edindiği sorularıyla ilgilenen bölümüne gönderimde bulunmaktadır (2003: 1). Dildeki gerçek olgulara gönderimde bulunan bir terim olarak ise dilbilgiselleşme, belli dilsel birimlerin zaman içinde daha dilbilgisel hale gelirken geçirdikleri aşamalarla ilgilidir (2003: 2).

1.4.2. Dilbilgiselleşmenin Yönü

Lehmann daha sonra dilbilgiselleşme sürecinin tek yönlü bir süreç olduğundan söz ederek, alanyazında *dilbilgisizleşme* (İng. *degrammaticalization*), *sözlükselleşme* (İng. *lexicalization*) adı altında yapılan tartışmaları ele almış ve Şekil 1’de verilen dilbilgiselleşme sürecinin tersine bir işleyişin üreteceği dilsel birimlerin kestirilemez olacağını ileri sürmüştür (2002: 14-17).

Heine ve Kuteva da dilbilgiselleşmenin daha az dilbilgisel birimlerden daha çok dilbilgisel birimlere doğru giden tek yönlü bir süreç olduğunu, ancak tek yönlülük ilkesiyle çelişen bazı örneklerin bulunduğunu ileri sürmüştür (2004: 4). Ancak Heine ve Kuteva’ya göre bu örnekler ilkeye uyan örneklerle karşılaştırıldığında çok az sayıdadır ve bu örneklerin oluşumunda biçimbilimsel, biçimsözdizimsel, hatta sosyokültürel düzenekler işlemektedir. Ayrıca şimdiye kadar dilbilgiselleşmenin tamamen geri döndürüldüğü bir örnek bulunamamıştır (2004: 4).

Hopper ve Traugott (2003: 17) da dilbilgiselleşmenin yönünün alanyazında tartışma konusu olduğunu belirtmiş ve daha az dilbilgiselden daha çok dilbilgisele doğru geçişin dilbilgiselleşme için temel bir ilke haline geldiğini ileri sürmüştür. Hopper ve Traugott tıpkı dil evrencelerinin dil dizgelerinin kapsamlı gözlemlerine dayanması gibi tek yönlülük ilkesinin de dil değişimine ilişkin kapsamlı gözlemlere

dayandığını ileri sürmüştür (2003: 17). Dilbilgiselleşme bir kez başladığında izleyebileceği belli yollar vardır ve bu yol genellikle aşağıdaki gibidir (Hopper ve Traugott, 2003: 100):

(5) belli dilsel bağlamlarda kullanılan sözlüksel birim → sözdizim → biçimbilim

1.4.3. Dilbilgiselleşmenin Ardındaki Güdülenmeler

Dilbilgiselleşme sürecinin nasıl gerçekleştiğinin çok sayıda çalışma tarafından kapsamlı bir biçimde ele alınması gibi dilbilgiselleşmenin ardında yatan nedenler de çok sayıda çalışmada kendine yer bulmuştur.

Meillet dilbilgiselleşmeyi başlatanın anlatımın güçlendirilmesi ve *anlatımsal* (Fr. *expressif*) olma çabasının olduğunu ileri sürmüştür (Meillet 1912 [1948]: 139). Meillet Fransızcada yer alan *ne ... pas* olumsuzluk biçimlerindeki *ne* biriminin tek başına anlatımsal olmadığını, dolayısıyla Fransızcadaki *pas* biçiminin olumsuzluk birimi olarak dilbilgiselleştiğini, bu birimin daha anlatımsal olduğunu, hatta olumsuzluk belirticisi olarak tek başına kullanılmaya başlandığını ve *pas du tout* (hiç de bile) ifadesinin birçok dilsel anlatımda kullanıldığını söylemiştir. Meillet'in de belirttiği gibi dilbilgiselleşme söylemsel ya da edimbilimsel güdülenmelerle başlamıştır.

Langacker, sözdizimsel yeniden çözümlemeyi ele aldığı çalışmasında, yeniden çözümlemenin ya da daha genel olarak dildeki değişimin, *dilsel en uygunluğu* (İng. *linguistic optimality*) sağlamak olduğunu ve en uygunluğun farklı görünüşleri olduğunu ileri sürmüştür (1977: 128). Dilsel en uygunluk; yapısal basitliği, yani kolay işlenebilirliği, algılama en uygunluğu ise; bilgiselliği ve geçirgenliği, yani anlatımsallık gibi söylem-edimbilimsel baskıları kapsamaktadır (1977: 128–9).

Givon (1979) gönderim, zaman, görünüş gibi dilbilgisel ulamların arkasında söylemsel güdülenmelerin yattığını göstermiştir. Givon ayrıca bu süreçleri hız ve kolaylık gibi insan iletişiminin genel ilkeleriyle ilişkilendirmiş ve sözdizimselleşme

olarak adlandırdığı dilbilgiselleşme sürecinin bir dizi iletişimsel etmen tarafından güdülendiğini ileri sürmüştür.

Li ve Thompson (1982) Mandarin Çincesindeki görünüş biçimlerinin söylem tarafından güdülendiğini ileri sürmüştür. Claudi ve Heine (1986) dilbilgiselleşme sürecindeki eğretileme ve dilbilgiselleşen dilsel birimi kavramsallaştırmanın bir yeniden düzenleniş olduğunu ileri sürmüştür. Brinton (1988) dilbilgiselleşme sürecinin bir tür düzdeğişmece içerdiğini ve bu düzdeğişmeceleri ortaya çıkaran şeyin söylem-edimbilimsel bir *eyletim* (İng. *manipulation*) olduğunu iddia etmiştir.

Bybee ve Pagliuca (1985) dilbilgiselleşmenin her zaman iletişimsel bir gereksinimden kaynaklanmayabileceğini, dil kullanıcılarının eğretilmeli dil kullanımına çok yatkın olduğunu ve bunun da belli dilsel birimlerin daha sık kullanılmasına yol açtığını belirtmiştir.

Heine, Claudi ve Hünnemeyer dilbilgiselleşmeyi güdüleyen dildışı etmenler ve hepsinin üstünde biliş olduğunu ileri sürmüştür (1991: 27). Araştırmacılar dilbilgisel yapıların gelişiminin karşılanamayan iletişimsel gereksinimler ya da dilsel gösterimi olmayan bilişsel içeriklerin bulunmasıyla güdülendiğini savlamıştır (1991: 29). Traugott ve König (1991) de bazı dilbilgiselleşme olgularının bir *edimbilimsel güçlendirme* (İng. *pragmatic strengthening*) olduğunu ileri sürmüştür. Heine, Claudi ve Hünnemeyer aşağıda 1.4.6'da sözünü edeceğimiz gibi dilbilgiselleşmenin gerçekleşmesini sağlayan *beliren eğretilmelerin* (İng. *emerging metaphors*) edimbilimsel olarak güdülendiğini, karşılıklı konuşma sezdirimleri ve *bağlama özgü yeniden yorumlama* (İng. *context-induced reinterpretation*) süreçleri sonucunda ortaya çıktıklarını savlamaktadır (1991: 61).

Hopper ve Traugott (2003: 98) dilbilgiselleşmenin konuşucu ve dinleyicilerin giriştiği sürekli bir anlamsal uzlaşma sürecinin sonucu olarak görülebileceğini ve bu olgunun güdülenmesinin konuşucuların en üst düzeyde anlatımsal olma çabasına dayandığını ileri sürmektedir. Eğretilmeli ve düzdeğişmeceli çıkarımla sürdürülen bu uzlaşma süreci özellikle edimbilimsel ve anlambilimsel yenilikleri ve sonuç olarak da dilbilgisel zenginleşmeyi içermektedir. Söz konusu yenilikler dil topluluğunca daha çok kabul gördükçe, basitleşme en üst düzeye çıkabilmekte ve anlamsal ağartma, biçimbilimsel bağlanma ve sesbilimsel aşınma gibi farklı eksiltme türleri gerçekleşebilmektedir (2002: 98).

1.4.4. Dilbilgiselleşmenin Aşamaları, Kuralları ya da İlkeleri

Lehmann dilbilgiselleşmenin açık uçlu bir süreç olduğundan söz ederek, sürecin olası başlangıç ve bitiş noktalarını Givon'dan (1979) uyarladığı bir çizelgede göstermektedir (2002: 11-12):

Tablo 1: Dilbilgiselleşmenin Aşamaları

Düzyey	Söylem	Sözdizim	Biçimbilim	Biçimsesbilgisi
Teknik	yalınlayan >	çözümleyeci >	çekimli – > ekleyen	çekimli – > bükümlü
Aşama	↑↑↑			
Süreç	sözdizimselleşme	biçimbirimleşme	biçimbirimsizleşme	yok oluş
	dilbilgiselleşme			

Bu tabloya göre dilbilgiselleşme, söylemde yer alan ve büyük olasılıkla çekimlenmemiş sözlüksel birimlerle başlamakta, daha sonra *sözdizimselleşme* (İng. *syntacticization*) aracılığıyla sözdizimsel bir yapıya dönüşmekte, bazı durumlarda da dilbilgisel işlev yüklenebilmektedir. Dolayısıyla bu yapı, çözümleyici bir yapıya dönüşmektedir. Daha sonra bu çözümleyici yapı *biçimbirimleşme* (İng. *morphologization*) yoluyla çekimli bir biçime ve başka birimlere bitleştirilen eklere dönüşmektedir. Sonraki aşama olan biçimbirimsizleşmede ilgili biçimbirim daha da sıkıştırılmakta ve büküme dönüşmektedir. Son aşamada ise, dilbilgisel ulamın hem ifadesi hem de içeriği sıfırlanmaktadır (Lehmann, 2002: 12).

Lehmann bu sürece Fransızcadaki üçüncü kişi adılı *il* örneğini vermektedir. Bu adıl Latince *ille* olarak bağımsız bir sözlükbirim olarak kullanılmış ve söylemde artgönderimsel özellik kazanmıştır, ancak özne adılı olarak kullanımı pek yaygın değildir. Bu birim Fransızcada açık bir ad öbeği bulunmadığında kullanılması zorunlu olan özne adılına dilbilgiselleşmiştir.

- (6) il vend.
O sat:ŞİM/GEN
'O satar/satıyor'

Bu biçimiyle ilgili birim çözümleyici bir eylem biçimbirimi haline gelmiş, yani sözdizimselleşme aşamasını tamamlamıştır. Bu birimin biçimbirimleşmesi için hem açık bir ad öbeğinin bulunması hem de ilgili birimin yapıda yer alması gerekmektedir. Lehmann'a göre bu durum henüz tamamlanmamış olsa da bazı dilsel kullanımların bu aşamayı sezdiğini ileri sürmüştür.

- (7) Et lui, vend-il desfleur-s?
ve o, sat-o TAN çiçek-ÇOĞ
'Ya o, çiçek satıyor mu?'

(7)'deki örnekte sola kaydırılmış *lui* ad öbeği tümcenin öznesi konumundadır, ancak *il* biçimbirimi de tümcede bulunmak zorundadır. Bu aşamada eyleme kaynaşık olan *il* biçimbirimi ekleme yoluyla bir kişi biçimbirimine dönüşebilir (Lehmann, 2002: 13).

Lehmann Şekil 1'deki sürecin ikinci aşaması için Proto-Hint-Avrupa dilindeki eylemlere eklenen ikincil kişi eklerini (-m, -s, -t) örnek vermiştir. Araştırmacılara göre bu biçimbirimler kişi adlarının ekleşmesiyle oluşmuşlardır. Lehmann'a göre Latince'de kişi eklerinin adilsil özelliklerini koruduklarını dolayısıyla Latincenin açık bir özneyi zorunlu kılmadığını ileri sürmüştür (2002: 14):

- (8) vendit
sat:3TK
'sattı'

Ancak Latince'deki kişi eylem köküyle kişi ekleri arasındaki bağ giderek güçlenmiş ve ekler gövdeden açık bir biçimde ayrılamaz hale gelmiştir. Artık bu birimler ek değil bükümdür, yani biçimbirimsizleşme gerçekleşmiştir. Burada biçimbilimden biçimsesbilgisine bir geçiş söz konusudur. İlgili birimin *sesbilimsel maddesi* (İng. *phonological substance*) giderek yok olmuş ve Latince'deki *vendo*, *vendis*, *vendit* çekimleri İtalyancada *vendo*, *vendi*, *vende* biçimini almıştır. Fransızcada ise kişi ekleri tekil çekimlerde ve üçüncü çoğul çekimde tamamen sıfıra inmiştir. Lehmann'a göre dilbilgiselleşme süreci sona ermiş ve artık Fransızcada,

ayrık durumlar dışında, kişi ulamı eylemin bir dilbilgisi ulamı olamamaktadır (2002: 14).

Heine, Claudi ve Hünnemeyer, bazı araştırmalarda dilbilgiselleşme teriminin yalnızca sözlüksel yapıdan dilbilgisel yapıya doğru gelişime gönderimde bulunduğunu ileri sürmüştür (1991: 3). Sözelimi, Samuels'e göre dilbilgiselleşme, bir sözcüğün sözlüksel anlamını yeterince yitirdiğinde gerçekleşmektedir. Sankoff ise dilbilgiselleşmenin, içerik sözcüklerinin veya açık sınıf sözcüklerin işlev sözcüklerine ya da kapalı sınıf sözcüklere dönüştüğünde ortaya çıktığını ileri sürmektedir (Heine, Claudi ve Hünnemeyer, 1991: 3).

Daha önce de belirttiğimiz gibi Givon (1979) dilbilgiselleşmenin döngüsel bir yapıda olduğundan söz ederek dilbilgiselleşmeyi, edimbilimsel bir iletişim kipinden daha sözdizimsel bir iletişim kipine dönüştüğü bir süreç olarak tanımlamakta ve sürecin aşamalarını aşağıdaki gibi vermektedir:

(4') Söylem > sözdizim > biçimbilim > biçimsesbilim > sıfır

Givon'un bu ölçeği, bu bölümün başında da belirttiğimiz gibi Lehmann (1982, 2002) tarafından geliştirilmiştir. Heine ve Kuteva (2004: 4) da dilbilgiselleşmenin somut sözlüksel yapılarla başladığını ve sıfır biçiminde bittiğini ileri sürmektedir. Dilsel birimler anlambilimsel ve sesbilgisel içeriklerini kaybederler ve sonunda yerlerine yeni birimler konur. Ancak, dilbilgiselleşme her zaman bu ideal süreci takip etmez. Bazı durumlarda sürecin belli bir noktasında ilerleme durur ve *yıpranmış* (İng. *worn out*) birimlerin yerine yenileri konmayabilir (2004: 5).

Hopper (1991) dilbilgisel birimlerin ortaya çıkmasının altında beş farklı ilkenin yattığını ileri sürmüştür (Heine, Claudi ve Hünnemeyer, 1991: 20):

- *Katmanlama* (İng. *layering*): Bir işlevsel alanda yeni katmanlar oluştuğunda eski katmanın tamamen terk edilmesi zorunlu değildir, bu eski katman var olmaya devam edebilir ve yeni katmanlarla etkileşime girebilir.

- *Ayrışma* (İng. *divergence*): Bir dilsel birim dilbilgiselleşme sürecine girdiğinde ortaya aynı kökten türemiş ama ayrı işlev yerine getiren dilsel birim çiftleri ya da kümeleri çıkar.
- *Özelleşme* (İng. *specialization*): Dilbilgiselleşme sürecine giren bir birimin seçim kümesi daralır.
- *Dayanıklılık* (İng. *persistence*): Dilbilgiselleşmiş anlam (B) ortaya çıktığında daha önceki anlamın (A) ortadan kalkması gerekmez; B anlamı biçimbirimleşme sürecine girene kadar A anlamını yansıtmaya devam edebilir.
- *Ulamsızlaşma* (İng. *decategorialization*): Dilsel birimin hangi ulama ait olduğunu gösteren niteleyiciler ya da söylem içindeki özerklik gibi özellikler kaybolur, ulamsal özellikler aşınır.

Heine, Claudi ve Hünnemeyer (1991), Werner ve Kaplan'ın (1963) da görüşleriyle örtüşecek şekilde dilbilgiselleşmenin “yeni işlevler için eski araçları kullanma ilkesi” doğrultusunda işlediğini ileri sürmektedir. Bu ilke sayesinde somut kavramlar daha az somut olan olguları anlamak, açıklamak ya da betimlemek için kullanılmaktadır (1991: 28).

1.4.5. Dilbilgiselleşmenin Değiştirgenleri ya da Bileşenleri

Dilbilgiselleşme olgusunun değiştirgenlerini açıkladığı bölümde Lehmann, dilsel göstergelerin özerkliğini, bir anlamda ne kadar dilbilgisel olduklarını, belirleyen üç değiştirgenden söz etmektedir. Bunlar, bir göstergelyi aynı türden diğer göstergelerden ayıran *ağırlık* (İng. *weight*), göstergenin özerkliğini kısıtlayan ilişkiler bütünü olan *bağlaşıklık* (İng. *cohesion*) ve diğer göstergelere göre bir göstergenin anlamlık değişimini ya da hareketliliğini gösteren *değişkenlik* (İng. *variability*) (Lehmann, 2002: 109). Lehmann'a göre dilbilgiselleşme sürecinde bir dilsel göstergenin ağırlık ve değişkenliği azalırken, bağlaşıklığı artmaktadır (2002: 109).

Lehmann bu üç değiştirgeni, bütün dilsel göstergeler için geçerli olan iki dilsel işlemle eşleştirmektedir: *dizisel* (İng. *paradigmatic*) ve *dizimsel* (İng. *syntagmatic*) (2002: 110):

Tablo 2: Dilbilgiselleşmenin Değiştirgenleri

Eksen Değiştirgen	Dizisel	Dizimsel
Ağırlık	bütünlük	yapısal açı
Bağlaşıklık	dizisellik	bağlılık
Değişkenlik	Dizisel değişkenlik	Dizimsel değişkenlik

Bir dilsel göstergenin ağırlığı dizisel ekseninde değerlendirildiğinde hem anlambilimsel hem de sesbilimsel açıdan maddesel boyutu, yani *bütünlüğü* (İng. *integrity*), dizimsel ekseninde ise, o dilsel göstergenin oluşturduğu yapıların boyutu, yani *yapısal açısı* (İng. *structural scope*) ele alınmaktadır. Bir dilsel göstergenin aynı dizideki diğer dilsel göstergelerle olan bağlaşıklığı *dizisellik* (İng. *paradigmaticity*), aynı göstergenin başka göstergelerle bir dizim içindeki bağlaşıklığı ise *bağlılık* (İng. *bondedness*) olarak adlandırılmaktadır. Diğer bir deyişle bağlılık, bir göstergenin diğer göstergelere bağımlı olup olmaması, onlara eklenip eklenmemesiyle ilgili bir değiştirgendir. Bir dilsel göstergenin dizisel değişkenliği, o gösterge yerine başka göstergelerin kullanılabilmesi ya da söz konusu göstergenin tamamen eksiltilebilmesiyle ilgiliyken dizimsel değişkenlik, göstergenin dizim içinde yerinin değiştirilebilmesiyle ilgilidir (Lehmann, 2002: 110).

Bir dilsel göstergenin anlamsal bütünlüğünün azalması *anlamsızlaşma* (İng. *desemanticization*), sesbilimsel bütünlüğünün azalması ise *sesbilimselaşınma* (İng. *phonological attrition*) olarak adlandırılmaktadır (Lehmann, 2002: 112). Sesbilimsel aşınma, göstergenin sesbilimsel malzemesini kademeli olarak kaybetmesi olarak tanımlanmaktadır (Lehmann, 2002: 113).

(9) Latince > Fransızca
ille > le > l'

Latinedeki *ille* kişi adılı, Fransızcada *le* tanımlığına dilbilgiselleşirken sesbilimsel malzemesini kaybetmiştir. Daha sonra bu *le* göstergesi daha fazla sesbilimsel aşınmaya uğramış ve kaynaşık *l'* olarak ad öbeklerine bitleştirilmeye başlanmıştır.

Anlamsızlaşma, *anlamsal tükenme* (İng. *semantic depletion*) ya da *ağartma* (İng. *bleaching*) sürecinde ise, göstergelerin önermesel bileşenleri yok olmaktadır (Lehmann, 2002: 114):

(10)	Latince	> Romans Dilleri	> Fransızca
	dē	> de	> de > d'
	(tepe)-den aşağı	> -den	> -nIn

Latincede üstte bulunan bir şeyin üstünden aşağı inmeyi ve o şeyden uzaklaşmayı belirten *iniş durumu* (İng. *relative*) ilgeci olan *dē* Romans dillerinde ilk olarak bu iniş durumu anlamını kaybederek yalnızca bir çıkma durumu ilgeci haline gelmiştir. Daha sonra Fransızcada çıkma anlamı da kaybolmuş ve artık yalnızca iki şey arasındaki ilişkiyi gösteren bir tamlayan ilgeci ortaya çıkmıştır (Lehmann, 2002: 114).

Bir dilsel göstergenin diziselliği, o göstergenin dizi içindeki diğer göstergelerden ne kadar kesin sınırlarla ayrılabilirdiği, ne kadar karşıtlık ya da bütünlüycilik sergileyebildiğiyle ilgilidir (Lehmann, 2002: 118). Dizin boyutu da dizisellik değiştirgeninin önemli bir göstergesidir. Lehmann bu değiştirgen için İngilizcede yer bildiren adların ilgeçlere doğru dilbilgiselleşmesini örnek vermiştir. İngilizcedeki *front*, *back*, *top*, *bottom* gibi birçok ad dolaylı ilgeçler oluşturmak için kullanılabilirken, ikincil ilgeçler olarak adlandırılacak ve *beyond*, *before*, *within* gibi ilgeçleri içeren daha kısıtlı bir diziyle karşıtlık oluşturmaktadır. Bunlara bir de *in*, *at*, *on*, *from* gibi çok az sayıdaki birincil yer ilgeçleri eklenebilir (Lehmann, 2002: 118). Burada da görüldüğü gibi dizideki gösterge sayısı azaldıkça göstergelerin dizisellik derecesi artmaktadır.

Dizisel değişkenlik, bir dil kullanıcısının bir dilsel göstergeyi seçme özgürlüğü olarak tanımlanabilir. Bir dil konuşucusu bir dizideki başka bir göstergeyi seçebilir ya da hiçbir göstergeyi seçmeden bütün bir ulamı belirtisiz bırakabilir (Lehmann, 2002: 123). Sözelimi, İngilizcede nesne ad öbeği kişi, cinsiyet ve sayı açısından değişkenlik gösteren adılar arasından seçilebilmektedir ve bu seçimde hiçbir seçme kısıtlaması yoktur. Ancak İngilizcede bu şekilde oluşturulmuş bir tümce Navaho gibi eylem-nesne uyumu gerektiren bir dile çevrilirse o zaman eylem

üzerindeki uyum göstergesinin seçimi serbest olmayacak, nesne ad öbeğinin özellikleri tarafından kısıtlanacaktır (Lehmann, 2002: 123).

Yapısal açı değiştirgenine baktığımızda, bir göstergenin parçası olduğu yapının boyutunun önem kazandığını görürüz. Bir başka deyişle, göstergenin parçası olduğu dilbilgisel yapının aşaması (kurucu yapısındaki konumu) yapısal açıyı belirlemektedir (Lehmann, 2002: 128). Lehmann, yapısal açı için durum eklerini örnek vermektedir. Türkçedeki durum eklerinin yapısal açısı, eklendikleri ad öbeğinin tamamıyken, Latincedeki durum eklerinin açısı yalnızca eklendikleri addır.

Bağlılık bir dilsel göstergenin dizimsel ilişkide olduğu diğer göstergeyle bitişiklikten birleşmeye doğru giden bir ölçekte ne dereceye kadar bağlı olduğuyula ilgilidir (Lehmann, 2002: 131).

- (11) a. yıl-ın
b. anni
yıl:TAM
'yılın'
c. sang
şarkı söyle:GEÇ
'şarkı söyledi'

(11a)'daki Türkçe örnekte tamlayan durumu ekleme yoluyla ad öbeğine bitleştirilmişken (11b)'deki Latince örnekte sözcüğün kökü ve çekim birimi birbirinden kesin sınırlarla ayrılamayacak bir hale gelmiş, bükümlü olmuştur; ancak kök diğer çekimlerin birinde (annus 'yıl:YALIN) hâlâ belirgin haldedir. (11c)'de ise *ünlü alması* (İng. *ablaut*) ile dilbilgiselleşme süreci daha da ileri gitmiş ve tam bir kaynaşma gerçekleşmiş, sözcüğün köküyle (sing), çekimlenmiş biçimi arasında ses değişimi gerçekleşmiştir (Lehmann, 2002: 132).

Dizimsel değişkenlik bir göstergenin bağlamı içinde yer değiştirebilmesiyle ilgilidir. Dilbilgiselleşmiş bir birimde dizimsel değişkenliğin azalması beklenir (Lehmann, 2002: 141). Lehmann dizimsel değişkenlik için Latincedeki *habeo* eyleminin yardımcı eyleme dilbilgiselleşmesini örnek vermektedir. Latincenin sözdizimi kurucuların yer değiştirmesine izin verdiği için *habeo* dilsel birimi

tümcenin herhangi bir konumunda gerçekleşebilmektedir. Ancak bu birim İtalyancadaki *avere* yardımcı eylemine dilbilgiselleştiğinde dizimsel değişkenliğini kaybetmiş ve yalnızca ana eylemden önce görünebilir duruma gelmiştir.

(12) a. epistulam scriptam habeo

‘mektup yazdım.’

b. ho scritto una lettera

‘bir mektup yazdım’

Heine, Claudi ve Hünнемeyer (1991) dilbilgiselleşme sürecince işleyen bilişsel süreçleri açıklamak için önce kaynak yapıları, daha sonra kaynak yapılardan erek yapılara nasıl ulaşıldığını, son olarak da eğretilme sürecini açıklamıştır. Dilbilgiselleşme sürecinde kullanılan kaynak yapılar kavramları ve kaynak önermeleri içermektedir. Kaynak kavramlar çoğunlukla somut nesne, süreç ya da yerlerden oluşmaktadır (Heine, Claudi ve Hünнемeyer, 1991: 32). Bu kavramlar bir karşılıklı konuşma durumundaki temel bileşenler olarak tanımlanmaktadır ve bu özellikleri nedeniyle kullanım sıklıkları yüksektir (1991: 33). Heine, Claudi ve Hünнемeyer’e göre kaynak kavramlar sözlükbirim olarak kodlanan ve temel sözcük dağarcığında yer alan birimlerdir. Genellikle *baş, sırt, ön, karın, el, ayak* gibi vücut parçalarının adları *ver-, gel-, al-, tut-, dur-, otur-, de-* gibi temel eylemlerden oluşmaktadır (1991: 33). Bu temel birimler insanların dış dünyaya uyum sağlamada ve daha az somut kavramları anlamada kullandıkları somut dayanak noktaları olarak işlev görmektedir (1991: 34).

Kaynak önermeler, insanın temel bilişsel deneyiminde yer alan durum ya da süreçleri anlatan karmaşık bilişsel yüklemlemelerdir (Heine, Claudi ve Hünнемeyer, 1991: 26):

Tablo 3: Dilbilgiselleşme Sürecine Kaynaklık Eden Bilişsel Önermeler

(1)	X Y’dedir	Yerlik önermesi
(2)	X Y’ye doğru/Y’den hareket ediyor	Hareket önermesi
(3)	X Y’yi yapıyor	Etkinlik önermesi
(4)	X Y’nin parçasıdır	Parça-bütün önermesi
(5)	X bir Y’dir/gibidir	Eşitlik önermesi
(6)	X Y ile birlikte	Eşlik önermesi

Heine, Claudi ve Hünnemeyer'e göre bu kaynak önermeler farklı dilbilgisel yapılara olanak sağlarlar. Sözelimi, yerlik önermeleri sürerlik/bitmemişlik ya da istem gibi görünüş ya da kip anlamı için kullanılabılırler (1991: 36).

- (13) a. Ik ben aan het gaan.
I KOŞAÇ YERLİK TAN git-EYL
'Gidiyorum'
b. git-mek-te-yim.

(13)'deki Felemenkçe ve Türkçe örneklerde de görüldüğü gibi bir yerlik önermesi, *aan* ve *-DE*, sürerlik görünüşü bildirmek için kullanılmaktadır.

Hopper ve Traugott (2003: 4) dilbilgiselleşme sürecinde görülen dilbilgisel biçimleri ele aldıkları bölümde bütün dilbilgisel biçimlerin bağımsız sözcükler olmadığını, bazı dilbilgisel birimlerin ek ya da başka bir ulam şeklinde bağlı olduklarını ileri sürmüştür. Bu dilbilgisel birimlerin tanımları üzerinde tam bir uzlaşma olmasa da bir ucunda bağımsız sözcüklerin ve diğer ucunda daha sıkı dilbilgisel ilişkilerin bulunduğu ve birimler arasındaki bağılılığa dayanan genel bir süreklilikten ya da bir ölçekten söz etmek mümkündür (2003: 4):

- Belli sesbilimsel ve sözdizimsel özerkliği olan dilbilgisel sözcükler. Sözelimi İngilizcede tümce sonunda tümleçleri olan ad öbeği olmadan görünebilen ilgeçler.

- (14) This bed has been slept *in*.
'Bu yatakta uyunmuş'

- Türetim biçimleri. İçerik sözcükleri üzerinde görülen ve ne çekim ne de kaynaşık olan birimlerdir. Genellikle sözcüğün ulamını değiştirmeden sözcüğe farklı bir anlam bileşeni ekleyen birimlerdir. Hopper ve Traugott'a göre bu birimler sözlükçenin bir parçasıdır ve sözlüksel türetim biçimbirimleri olarak adlandırılmaktadır (2003: 5). Bu

biçimbirimler hem anlamsal hem de işlevsel özellik taşıdıklarından Hopper ve Traugott'a göre sözlüksel birimlerle dilbilgisel birimler arasında bir yerde konumlanmaktadır.

- (15) a. **un**-happy
 'mutsuz'
 b. mut-**suz**

- Kaynaşıklar. Bu biçimler ek değildir, ancak *konak* (İng. *host*) adı verilen bağımsız bir sözcükle birlikte görünme zorunlulukları vardır. Kaynaşıklar bağımsız sözcüklerle ekler arasında bir yerde konumlanmaktadır.
- Çekim biçimleri. Bu birimler her zaman bağımlıdır, diğer bir deyişle başka sözcüklerin parçası durumundadır. Kişi, cinsiyet, durum, uyum, zaman, görünüş gibi dilbilgisel ulamları belirtmek için kullanılırlar.

Hopper ve Traugott (2003: 7) aşağıdaki gibi bir dilbilgiselleşme *eğimi* (İng. *cline*) olduğunu ve bu eğimde sağda yer alan her bir birimin soldakinden daha dilbilgisel olduğunu ileri sürmüştür:

- (16) içerik birimi > dilbilgisel sözcük > kaynaşık > çekim eki

Hopper ve Traugott (2003: 16) dilbilgiselleşme eğiminde daha önde yer alan birimlerin sonraki birimlerle varlıklarını sürdürmeye devam edebileceğini de eklemiştir.

1.4.6. Dilbilgiselleşmede İşleyen Süreçler

Lehmann (1986) yukarıda sunduğumuz altı dilbilgiselleşme değiştirgenin dışında dilbilgiselleşme olgusunun altı farklı süreçle açıklanabileceğini ileri sürmüştür (Heine, Claudi ve Hünemeyer, 1991: 19):

Tablo 4: Dilbilgiselleşmenin Değiştirgenleri ve Süreçleri

Değiştirgen	Zayıf Dilbilgiselleşme	Süreç	Güçlü Dilbilgiselleşme
Bütünlük	Çok sayıda anlambilimsel özellik; büyük olasılıkla çok seslemli	Aşınma	Az sayıda anlambilimsel özellik; az ya da tek parçalı
Dizisellik	Birim anlambilimsel alana genel olarak bağlı	Dizisellik	Küçük ve sıkı sıkıya bütünleşmiş dizi
Dizisel Değişkenlik	İletişim amacına göre birimlerin serbestçe seçilmesi	Zorunlulaşma	Seçim düzenli olarak kısıtlanmış, kullanım büyük oranda zorunlu
Yapısal Açık	Birim herhangi bir karmaşıklıkta bir yapının kurucusu	Yoğunlaşma	Birim bir sözcüğü ya da gövdeyi niteliyor
Bağlılık	Birim bağımsız bir biçimde bitştirilebiliyor	Kaynaşma	Birim bir ek ya da taşıyıcının sesbilimsel bir özelliği durumunda
Dizimsel Değişkenlik	Birim serbestçe taşınabiliyor	Sabitlenme	Birim sabit bir boşluğu dolduruyor

Heine ve Reh (1984) dilbilgiselleşme sürecinin iç düzenekleri üzerinde durmuş ve bu sürecin dilin bütün katmanlarını etkilediğini ileri sürerek işlevsel, biçimsözdizimsel ve sesbilgisel süreçleri birbirinden ayırmışlardır (Heine, Claudi ve Hünemeyer, 1991: 15):

- İşlevsel süreçler: anlamsızlaşma, genişleme, basitleşme ve birleşme;
- Biçimsözdizimsel süreçler: *değiştirim* (İng. *permutation*), *birleşim* (İng. *compounding*), *kaynaşıklaşma* (İng. *cliticization*), *ekleşme* (İng. *affixation*), *donuklaşma* (İng. *fossilization*);
- Sesbilgisel süreçler: *uyumlulaşma* (İng. *adaptation*), *aşınma* (İng. *erosion*), *kaynaşım* (İng. *fusion*), ve *kaybolma* (İng. *loss*).

Heine ve Reh (1984) bu süreçlerin kendi içlerinde ve birbirleri arasındaki etkileşimleri ve sıralanışlarına ilişkin genel gözlemlerini sunmuşlardır. Buna göre bir dilsel birim dilbilgiselleşme sürecinde ne kadar ilerlerse (Heine, Claudi ve Hünemeyer, 1991: 15-16);

- Anlambilimsel karmaşıklığını, işlevsel önemini ve anlatım değerini o kadar kaybeder;
- Edibilimsel önemini o kadar kaybederken, o kadar sözdizimsel önem kazanır;
- Aynı biçimbilimsel diziye ait üyelerin sayısı o kadar azalır;
- Sözdizimsel değişkenliği o kadar azalır, yani o dilsel birimin yapı içindeki konumu o kadar sabit hale gelir;
- Bazı bağlamlarda kullanımı o kadar zorunlu olurken, bazı bağlamlarda kullanımı da o kadar dilbilgisidışı olur;
- Diğer birimlerle anlambilimsel, biçimsözdizimsel ve sesbilgisel açıdan o kadar kaynaşır;
- Sesbilimsel malzemesini o kadar kaybeder.

Bybee ve Pagliuca (1985), dilbilgiselleşmenin gerçekleşmesi için iki özellikten ya da süreçten söz etmektedir: genelleşme ya da anlambilimsel içeriğin zayıflaması ve sıklık, yani dilsel birimin söylemde görülme sıklığı. Bu iki özellik aslında birbirine bağlıdır. Bybee ve Pagliuca anlam genelleştikçe birimin kullanım alanının genişlediğini ve böylece kullanım sıklığının arttığını ileri sürmüşlerdir. Bu da beraberinde sesbilimsel eksiltmeyi ve hatta kaynaşmayı getirmektedir (1985: 76). Bybee ve Pagliuca'nın dilbilgiselleşme çalışmalarına bir diğer katkısı da *eğretilemeyi* (İng. *metaphor*) dilbilgiselleşmede işleyen önemli bir düzenek olarak kabul etmeleridir (Heine, Claudi ve Hünemeyer, 1991: 17).

Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi Heine, Claudi ve Hünemeyer dilbilgiselleşmeyi bir sorun çözme süreci olarak kabul etmektedir. Dilbilgiselleşme sürecinde yeni bir dilbilgisel işlevin sunulması gibi bir sorun vardır ve bunun sunulması için sözlüksel bir birimin kullanılması gerekmektedir. Dolayısıyla sözlüksel birim artık dilbilgisel bir özellik edinmektedir (Heine, Claudi ve Hünemeyer, 1991: 29). Daha sonra oluşan bu dilbilgisel birimi gerektiren daha soyut bir dilbilgisel işlev ortaya çıkabilir. Bunun sonucunda da daha dilbilgiselleşmiş ikinci bir birim ortaya çıkmaktadır. Heine, Claudi ve Hünemeyer (1991) bu süreci aşağıdaki gibi bir şekilde göstermişlerdir:

Şekil 2: Sorun Çözme Aracı Olarak Dilbilgiselleşme

Şekil 2’deki süreç dilbilgiselleşmiş birimlerin altında yatan güdülenmeleri açıklamaktadır. Dilde henüz karşılığı olmayan bir iletişimsel gereksinim (İşlev 1) için yeni bir dilsel birim oluşturmak yerine, dilde zaten bulunan bir sözlüksel birimi kullanarak onu dilbilgiselleştirmektedir. Daha sonra, yine karşılığı olmayan bir iletişimsel gereksinim (İşlev 2) ortaya çıktığında, bu sefer sözlüksel birim yerine daha önceden dilbilgiselleşmiş bir birimi (Dilbilgiselleşmiş biçim 1) kullanarak daha da dilbilgisel hale getirmektedir.

Heine, Claudi ve Hünnemeyer (1991) sorun çözme işleminin özgün durum, erek durum ve kurallar olmak üzere üç yönü olduğunu ileri sürmektedir. Buna göre, özgün durum uygun dilsel anlatım karşılığı olmayan bir dilbilgisel kavramı (sözgelimi gelecek zaman bildirimi), erek durum böyle bir dilsel anlatıma (sözgelimi istek ya da hareket bildiren eylemler) ulaşmayı, kurallar ise ilgili dilbilgisel kavramı anlatmak için dilde bulunan kaynaklara başvurulmasını ifade eder (1991: 30). Böyle bir çözümleme, sürece dahil olan iki alan arasında kavramsal bir bağlantının kurulmasını gerektirmektedir. Heine, Claudi ve Hünnemeyer (1991) bu etkinliği yaratıcılık olarak adlandırmakta ve yaratıcılığın yalnızca bir yönüne odaklanmaktadır: soyut biliş alanlarının somut alanlar aracılığıyla kavramsallaştırılması. Zaman bilişsel alanının uzamsal kavramlarla, mantıksal ilişki bilişsel alanının da zamansal kavramlarla açıklanması yaratıcılığa örnek olarak verilebilir. Heine, Claudi ve Hünnemeyer’e göre böyle bir yaratıcı eylem, dilbilimsel sonucu, sözlüksel birimlerin dilbilgisel anlamları ifade etmek için, dilbilgisel birimlerin de daha dilbilgisel anlamları ifade etmek için kullanılması şeklinde gerçekleşen, somut kavramlardan soyut kavramlara, sözlüksel birimlerden dilbilgisel birimlere doğru ilerleyen *tek yönlü* (İng. *unidirectional*) bir eylemdir (1991: 31).

Dilbilgiselleşme sürecinde kaynak kavramlardan erek yapılara geçişi açıklamak için Heine, Claudi ve Hünnemeyer (1991) *içlem* (İng. *intension*) ve

kaplam (İng. *extension*) terimlerini önermiştir. Dilbilgiselleşme ilgili kaynak kavramın işlemini daraltırken, kaplamını genişletmektedir. Diğer bir deyişle, kaynak kavramla karşılaştırıldığında erek yapının işlemi daha küçük ama kaplamı daha büyüktür. Ancak, bu iki terimin de dilbilgiselleşme olgusunun neden gerçekleştiğini açıklamadığını ileri süren Heine, Claudi ve Hünnemeyer, bu süreçle ilgili yaygın kullanımda olan iki terime değinmektedir: *ağartma* (İng. *bleaching*) ve *soyutlama* (İng. *abstraction*) (1991: 39-40).

Ağartma kavramı alanyazında *anlambilimsel ağartma*, *anlambilimsel güçsüzleşme*, *anlamsızlaşma*, *genelleşme* ya da *anlamsal içeriğin zayıflaması* gibi pek çok farklı adlarla ele alınmıştır (Heine, Claudi ve Hünnemeyer, 1991: 40). Bu çalışmaların (Givón, 1975; Lehmann, 1982; Heine ve Reh, 1984; Bybee ve Pagliuca, 1985) ortak noktası, dilbilgiselleşmeyi kaynak kavramın tam anlamı taşıdığı, erek yapının ise boşaltılmış, ağartılmış, kaynağın anlambilimsel özelliklerinden sıyrılmış bir biçim olduğu görüşüdür (Heine, Claudi ve Hünnemeyer, 1991: 40). Lehmann da dilbilgiselleşmeyi anlambilimsel çekirdek dışındaki her şeyi eleyen bir süzgeç olarak kabul etmektedir (1982'den aktaran Heine, Claudi ve Hünnemeyer, 1991: 40).

Dilbilgiselleşme sürecinin çıktısı girdisinden daha soyut olduğundan, sözlükbirimler anlambilimsel özelliklerini yitirerek daha soyut hale gelirler ve giderek ilgili temel anlamlarına indirgenirler (genelleyici soyutlama) ya da anlamlarının yalnızca bir bölümüne indirgenirler (yalınlayıcı soyutlama) (Heine, Claudi ve Hünnemeyer, 1991: 43). Her iki durumda da dilsel birimlerin işlemi daralırken kaplamaları genişlemektedir.

Heine, Claudi ve Hünnemeyer dilbilgiselleşmeyi sağlayan süreçlerin eğretileme yapısında olduğunu ileri sürmüş ve bu gözlemlerinin Bybee ve Pagliuca (1985), Willet (1988) ve Ransom (1988) tarafından da paylaşıldığını söylemiştir (1991: 45). Bybee ve Pagliuca dilbilgisel anlamın sözlüksel anlamdan “genelleşme ya da anlamsal içeriğin zayıflaması” yoluyla türetildiğini ve bu süreçteki önemli düzeneklerden birinin *eğretilmeliyayılım* (İng. *metaphorical extension*) olduğunu ileri sürmüştür (1985: 59, 72). Ransom (1988) de somut sözlüksel birimlerden soyut dilbilgisel birimlere dönüşümde eğretilmeliyayılımın bir rolü olduğunu ileri sürmüştür (Heine, Claudi ve Hünnemeyer, 1991: 46):

- (17) Henry is going to town.
'Henry kasabaya gidiyor.'
- (18) The rain is going to come.
'Yağmur gelecek (yağacak)'

Yukarıdaki her iki İngilizce örnekte de *going to* yapısı vardır, ancak bu yapılar iki örnekte farklı anlamlar taşımaktadır. (17)'deki tümcede hareket bildiren *going to* yapısı (18)'de gelecek zaman bildirmektedir. Heine, Claudi ve Hünnemeyer bu değişimin eğretilmeli olduğunu ileri sürmüş ve bu savlarını aşağıdaki nedenlere dayandırmışlardır (1991: 46–47):

- Eğretilmeye dâhil olan anlamlardan biri *düzanlam* diğeri de *aktarılmış* anlamdır. (17)'deki *going to* düzanlamlyken (18)'deki *going to* aktarılmış anlamdır.
- Eğretilme bir kavram alanından başka bir kavram alanına *eşleşme* (İng. *mapping*) içermektedir. Yukarıdaki örnekte de uzamsal hareket zaman gösterimini belirtmek için kullanılmış ve fiziksel hareket kavramsal alanı zaman gösterimi kavramsal alanını belirtmek için kullanılmıştır.
- Somut fiziksel hareket bildiren *going to* dilsel birimi soyut bir kavramsal alan olan zaman ulamlarından daha kolay anlaşılabilir durumdadır.
- Alanyazında eğretilmeler kuralları ihlal eden aykırılık ya da dil konuşucusunun beklentileriyle çatışan hatalı ya da yanlış ifadeler olarak tanımlanmaktadır. Gerçekten de (18)'deki yapı aykırılık sergilemektedir: *go* (git-) eylemi canlı bir özne gerektirmektedir ancak burada cansız bir özne kullanılmıştır. Ayrıca, anlambilimsel açıdan *go* (git-) ve *come* (gel-) eylemleri karşıt gösterimlere sahiptir.

Heine, Claudi ve Hünnemeyer dilbilgiselleşme sürecinin eğretilmeli aktarımla açıklanabileceğini, ancak dilbilgiselleşmenin doğasında süreklilik olduğunu, bunun da eğretilmeyle değil, *düzdeğişmeceyle* (İng. *metonymy*) açıklanabileceğini ileri sürmüştür (1991: 48). Dilbilgiselleşme sürecinde eğretilme ve düzdeğişme birlikte işlemektedir.

Heinei, Claudi ve Hünnemeyer, 1.4.5'te söz ettiğimiz kaynak yapıların dilbilgisel yapılara dönüşme sürecinin eğretilmeli soyutlama derecelerine göre bir ölçek üzerinde gösterilebilen bazı temel ulamlar kullanılarak betimlenebileceğini öne sürmüşlerdir (1991: 48):

(19) KİŞİ > NESNE > ETKİNLİK > UZAM > ZAMAN > NİTELİK

Heine, Claudi ve Hünnemeyer dilbilgiselleşmedeki eğretilmeli aktarım sürecinin ulamlar arasında yapılan bir aktarım olduğunu, dolayısıyla bu eğretilme türünün *ulamsal eğretilme* (İng. *categorial metaphor*) olarak adlandırılabileceğini söylemiş ve NESNE-den-UZAMa ya da UZAM-dan-ZAMANA gibi uzamsal eğretilmelerde ilk ulamın eğretilmeli aktarımın aracı, ikinci ulamın da eğretilmeli aktarımın konusu olduğunu ileri sürmüştür (1991: 49). Eğretilmeli aktarım sürecinin (19)'da verilen ölçeğin en başından başlaması zorunlu değildir. Diğer bir deyişle KİŞİ ulamından bir anlam sonraki herhangi bir ulamdan bir anlama eğretilmeli olarak aktarılabileceği gibi, ETKİNLİK ulamından bir anlam da ölçekte daha sağda yer alan ulamlardan birinden bir anlama aktarılabilir.

Heine, Claudi ve Hünnemeyer eğretilmeler için başka bir sınıflandırma daha önermiş ve *anlatımsal* (İng. *expressive*) eğretilme, tabu eğretilmesi ve *deneyimsel* (İng. *experiential*) eğretilme olarak sınıflandırılacak eğretilmelerden yalnızca temel işlevi soyut ya da karmaşık olguları soyut ya da daha az karmaşık olgularla anlamak ya da betimlemek olan deneyimsel eğretilmelerin dilbilgiselleşme sürecinde yer aldığını ileri sürmektedir (1991: 50). Araştırmacılar daha sonra deneyimsel eğretilmeleri de iki alt başlığa ayırmışlardır: *yaratıcı* (İng. *creative*) eğretilmeler ve *beliren* (İng. *emerging*) eğretilmeler. Yaratıcı eğretilmeler yanlış yükleme ya da kavramsal/anlamsal kuralların istemli olarak ihlal edilmesi yoluyla yeni anlatımların oluşturulduğu eğretilmelerdir (Atom bir güneş sistemidir) (Heine, Claudi ve Hünnemeyer, 1991: 60). Beliren eğretilmeler ise yeni anlatımlar oluşturmazlar, daha önceden oluşturulmuş yüklemler üzerine kurulurlar. Bu eğretilmeler daha önceden dilde bulunan bir yüklemlenin yeni bağlamlarda kullanılması ya da yeni durumlara uygulanması, böylelikle anlamının genişlemesiyle ortaya çıkmaktadır (1991: 61). Heine, Claudi ve Hünnemeyer (1991: 61) beliren

eğretilmelerin edimbilimsel olarak güdülendiğini, karşılıklı konuşma sezdirimleri ve bağlama özgü yeniden yorumlama süreçleri sonucunda ortaya çıktıklarını ve kavramsal aktarımlardan daha çok düzdeğişmeceyle ilgili olduklarını ileri sürmüştür.

Heine, Claudi ve Hünnemeyer (1991) dilbilgiselleşmenin eğretilme-düzdeğişmece etkileşiminin bir sonucu olduğunu ileri sürmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi, dilbilgiselleşmede yer alan beliren eğretilme türünün bir tür düzdeğişmece içerdiği varsayılmaktadır. Heine, Claudi ve Hünnemeyer dilbilgiselleşmenin eğretilmeli sürecini Ewe dilindeki *megbé* (geri, arka, sırt) vücut adı yani NESNE ulamı kullanılarak verilen ve aşağıda alıntılarımız örneklerle açıklamaktadır (1991: 65–66):

- (20) épé megbéfá
3TK:İYE geri KOŞAÇ.soğuk
'gerisi üşümüş'
- (21) a. é-le xo á megbé
3TK-KOŞAÇ ev BEL geri
'(O) evin gerisinde.'
- b. é-nɔ megbé
3TK-dur geri
'(O) geride durur'
- (22) é-kú le é-megbé
3TK-öl KOŞAÇ 3TK.İYE-geri
'Gerisinden/Ardından o da öldü'
- (23) é-tsí megbé
3TK-kal geri.
'(O) geri (kafasız).'

(20)'de *megbé* NESNE ulamında yer alan bir kavramdır ve sözcüğün temel anlamı olan vücut parçasına gönderimde bulunmaktadır. (21a)'da *megbé* dilsel birimi UZAM ulamından bir yer belirtirken, (21b)'de bir ilgeç olarak işlev görmektedir. (22)'de ZAMAN ulamına aktarılan *megbé* birimi, (23)'de de NİTELİK ulamından bir anlam taşımaktadır. Ewe dilindekine benzer bir dilbilgiselleşme süreci

Türkçedeki *geri* dilsel birimi için de geçerlidir. *Geri* dilsel birimi Eski Türkçede ‘arka, son’ anlamına gelen *kerü/kirü* biriminden geri halini almış bir birimdir (Gülensoy, 2007: 366). Bu dilsel birim de (19)’daki ölçeğe uygun olarak UZAM-dan-ZAMANA ve UZAM-dan-NİTELİKe bir dilbilgiselleşme göstermektedir.

- (24) a. Tezgâhtar bankonun *gerisinden* paketleri uzattı.
b. Bütün olanlar artık *geride* kalmıştı.
c. Bu nasıl bir *geri* düşünce.
d. Bu çocuk biraz *geri* galiba.

(24a)’da *arka, bir şeyin sonra gelen bölümü* (TDK Sözlük) anlamındaki *geri* sözcüğü UZAM ulamındayken, (24b)’de *geçmiş, mazi* (TDK Sözlük) olarak ZAMAN ulamından bir anlam kazanmış, (24c) ve (24d)’de ise *benzerlerine ayak uydurup ilerleyememiş, gelişememiş* ve *aptal, anlayışsız* (TDK Sözlük) anlamlarıyla NİTELİK ulamına aktarılmıştır.

Hopper ve Traugott (2003) dilbilgiselleşmeye yol açan düzenekleri birincil olan *yeniden çözümleme* (İng. *reanalysis*) ve ikincil olan *örnekseme* (İng. *analogy*) olarak tanımlamıştır. Yeniden çözümleme Langacker’ın tanımıyla (1977) bir dilsel anlatımın yapısında yüzey görünümünde bir değişiklik gelmeyecek şekilde gerçekleşen değişikliktir. Araştırmacılara göre yeniden çözümlemeye dinleyicinin duyduğu bir dilsel biçimin konuşucunun zihnindekinden farklı bir yapısı ve anlamı vardır (2003: 51). Sözgelimi, dinleyici [Hamburg] + [er] ([Hamburg]+[lu]) biçimindeki hamburger sözcüğünü [ham]+[burger] ([jambon]+[burger]) şeklinde duymakta ve belli bir süre sonra başka bir dil konuşucusu [ham] birimi yerine [cheese] ([peynir]) birimini koyarak yeniden çözümleme yapmaktadır (2003: 51). Diğer bir deyişle yeniden çözümleme eski yapıların yeni yapılarla değiştirilmesi sürecidir (Hopper ve Traugott, 2003: 63).

Örnekseme ise Meillet’in tanımıyla dildeki, özellikle de biçimbilimdeki düzensizliklerin düzenli hale gelmesidir. Örnekseme, yeniden çözümlemenin aksine görünür bir süreçtir (Hopper ve Traugott, 2003: 63–64) ve bu özellikleriyle dilde bir değişim olduğunun ipuçlarıdır (2003: 65).

Hopper ve Traugott yeniden çözümleme ve örneksime için Fransızcadaki olumsuz yapının gelişimini örnek vermişlerdir (2003: 65):

- Fransızcada olumsuzlama eylemin önüne *ne* olumsuz parçacığının yerleştirilmesiyle kurulmaktaydı.
- Hareket bildiren eylemlerin *ne* parçacığıyla olumsuzlanması seçimlik olarak *pas* (adım) nesne öbeğiyle güçlendirilebilmekteydi:

(25) Il ne va (pas)
o OLUMSUZ git:ŞİM (adım)
'O (bir adım) gitmiyor.'

- *Pas* (adım) sözcüğü *neE_{hareket}(pas)* bağlamında olumsuzlayıcı parçacık olarak yeniden çözümlenmiştir.
- *Pas* sözcüğü hareket bildirmeyen yeni eylemlere de örneksenmiştir ve yapı *ne E (pas)* biçimine dönüşmüştür.

(26) Il ne sait pas
O OLUMSUZ bil:ŞİM OLUMSUZ
'O bilmiyor.'

- *Pas* parçacığı *ne* olumsuzlayıcısının zorunlu bir eşliği olarak yeniden çözümlenmiştir: *ne V pas*
- Günlük konuşma dilinde *ne* olumsuzlayıcısı seçimlik olarak (*ne*) *V pas* biçiminde yeniden çözümlenmiş, daha sonra da *ne* kaybolarak yapı *V pas* biçiminde yeniden çözümlenmiştir:

(27) Il sait pas
O bil:ŞİM OLUMSUZ.
'O bilmiyor.'

Hopper ve Traugott yeniden çözümleme ve örneksimenin birbirinden farklı düzenekler olduğunu, yeniden çözümlemenin gözlenemeyen çizgisel, dizimsel ve

genellikle yerel bir yeniden düzenleme ve kural değişimine gönderimde bulunduğunu, örneksemenin ise yüzey eşdiziminde ve kullanım örüntülerinde görünür değişiklikler olduğunu savlamışlardır (2003: 68). Diğer bir deyişle örnekseme yeniden çözümlemeyi görünür kılmaktadır (2003: 68).

1.5. DİLBİLGİSELLEŞMENİN ANA HATLARI

Yaklaşık 250 yılı bulan dilbilgiselleşme çalışmalarında farklı tanımlar, yaklaşımlar ve modeller ortaya konmuştur. Çalışmamızın önceki kısımlarında ayrıntılarını sunduğumuz dilbilgiselleşme olgusunun ana hatlarını ortaya koymak süreci daha bütüncül bir şekilde görebilmemizi sağlayacaktır. Daha önce de belirttiğimiz gibi alanyazında dilbilgiselleşmenin tanımına ilişkin tartışmalar yapılmış ve farklı tanımlar ortaya konmuştur. Biz çalışmamızda bu tanımların ortak özelliklerini ve eksik yanlarını belirleyerek aşağıda tekrarladığımız kapsamlı bir tanım yapmayı tercih ettik:

Dilbilgiselleşme, bir iletişim gereksiniminden kaynaklanan söylem-edimbilim ve biliş kaynaklı güdülenmelerle dilbilgisel işlev taşımayan bir dilsel birimin, anlamsal ağırtma, yayılım, ulamsızlaşma ve aşınım gibi altsüreçlerden geçerek, dilbilgisel işlev taşımaya başladığı ya da düşük derecede bir dilbilgisel işlevi olan bir birimin daha yüksek bir dilbilgisel işlev taşımaya başladığı süreçtir.

Bu tanım doğrultusunda önceki bölümlerde verdiğimiz bilgileri özetleyerek dilbilgiselleşmenin ana hatlarını ortaya koyulabilir:

- Öncelikle, dilbilgiselleşme sözlüksel bir birimden dilbilgisel birime ya da daha az dilbilgisel birimden daha çok dilbilgisel birime doğru tek yönlü bir süreç olarak tanımlanmaktadır.
- Alanyazındaki araştırmalar dilbilgiselleşmenin söylem, edimbilim ve bunların da üstünde biliş temelli güdülenmelerden kaynaklandığı konusunda hemen hemen uzlaşmış durumdadır.

- Dilbilgiselleşmenin yeni işlevler için eski araçların kullanıldığı açık uçlu bir süreç olduğu ve söylem düzeyinden biçimsesbilgisi düzeyine doğru sözdizimselleşme, biçimbirimleşme, biçimbirimsizleşme ve yok oluş aşamalarından geçtiği büyük oranda kabul görmüştür.
- Dilbilgiselleşme sürecinde eğretilme ve düzdeğişmecenin birbirlerini tamamlayacak şekilde işledikleri kabul edilmektedir.

Bu ana hatları göz önünde bulundurarak dilbilgiselleşme olgusunu eğretilme ve düzdeğişmeceyi bir arada ele alabilecek bir yaklaşım ya da kuramla incelemek gerektiği ortaya konmuştur. Bu gereksinim doğrultusunda çalışmamızda kullanacağımız kuramsal çerçeveyi tanıtmaya geçmeden önce Türkçede dilbilgiselleşme üzerine yapılan çalışmaları gözden geçirmek yerinde olacaktır.

1.6. TÜRKÇEDE DİLBİLGİSELLEŞME ÇALIŞMALARI

Türkçenin dilbilgiselleşme olguları birçok araştırmacı tarafından çok farklı çalışmalarda ele alınmıştır. Bu çalışmaların, son yıllarda yayımlananları hariç, çoğunluğu herhangi bir dilbilgiselleşme kuram ya da modeline dayanmayan, geleneksel dilbilgisi yöntemleriyle özellikle de Türkologlar tarafından yapılmış çalışmalardır. Ancak herhangi bir kuram ya da modele dayanmamaları bu çalışmaları daha az değerli kılmamaktadır. Aksine bu çalışmalar dilbilgiselleşme açısından çok önemli bilgiler içerebilmektedir. Bu bağlamda bu bölümde yalnızca dilbilgiselleşme kuramını ele alan çalışmalara kapsamlı yer verilecek, diğer çalışmalar kısaca özetlenerek, çözümleme bölümünde yeri geldikçe bu çalışmalara gönderimde bulunulacaktır.

Erikson (1993) Türkçedeki yönelme durum biçimbiriminin Eski Türkçedeki är- (ol-, eriş-, ulaş-, geç-) eyleminden dilbilgiselleştiğini ve hem içeri, dışarı gibi yön bildiren ilgeçlerin içinde hem de ek olarak adlarla birlikte kullanıldığını ileri sürmüştür.

Kuznetsov (1995), Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair başlıklı makalesinde biçimbirimlerin *kökenbilimi* (İng. *morphoetymology*) alanında kullanılacak yöntemler açısından alanyazında bir uzlaşma olmadığından söz ederek

Türkçe biçimbirimlerin açıklanmasında *bitişim* (İng. *agglutination*) kuramı ve *kaynaşım* (İng. *fusion*) kuramının kullanıldığını ancak kaynaşma kuramının açıklamalarının hatalı olduğunu ileri sürmektedir. Kuznetsov Türkçede eylemlere eklenen kişi biçimbirimlerinin alanyazında pek çok yerde sözü edildiği gibi ortaçlara değil, doğrudan zaman birimlerine eklendiğini söylemiştir. Kuznetsov çalışmasının ilerleyen bölümlerinde Türkçede zaman, kip ve görünüş bildiren ve eyleme eklenen biçimbirimlerinin kökenbilimine ilişkin tartışmalara yer vermiş ve bu biçimbirimlerin dilbilgiselleşme sürecini bitişim kuramına göre açıklamıştır.

Dilbilgiselleşmenin döngüsel yanını ele alan Katz (1996), Çince, İngilizce, Fince, Fransızca, İbranca, Macarca, Korece, Rusça ve Vietnamca ile birlikte Türkçedeki koşaçlar ve adıllar arasındaki dilbilgiselleşme döngüsünü incelerken Türkçede koşaç ulamından adıl ulamına bir dilbilgiselleşme olduğunu ileri sürmüştür (1996: 2). Dilbilgiselleşme kuramına ve dil değişimine ilişkin kuramsal açıklamalardan sonra koşaç ve adılların bilişsel işlevlerinden söz eden Katz, Türkçedeki *o(n)* üçüncü kişi adılının *ol-* koşacından dilbilgiselleştiğini ileri sürmüştür.

Dilbilgiselleşme sürecine hiç değinmese de Türkçede adlardan geçişsiz eylem türeten ekleri inceleyen Türk (2006), $\{-(A)r\}$ ve $\{-(A)l\}$ biçimbirimlerinin Eski Türkçedeki *er-* ve *ol-* koşaçlarından türediğini, yani dilbilgiselleştiğini ileri sürmüştür.

Dilbilgiselleşme sürecini kapsamlı bir biçimde açıklayan ve güncel çalışmalara gönderimde bulunan Gökçe (2007) Eski Türkçe döneminde görülen ve yaklaşma bildiren $\{-GAIr / -KAIr\}$ eklerinin *Kel-* (gel-) eyleminden dilbilgiselleştiğini ve bu sürecin diğer dillerde de gözlenen bir süreç olduğunu ileri sürmüştür.

Temel dilbilgiselleşme alanyazını gözden geçiren ve gerekli gönderimlerde bulunan Hirik (2007), dilbilgiselleşmenin kaynak birimleriyle hedef birimlerinin bir arada bulunması durumunu ‘eşzamandalık’ terimiyle açıklamaya çalışmıştır. Hirik, çalışmasında dilbilgiselleşmeden önceki bağımsız birimin her zaman tamamen kaybolmayacağını ve eski ve yeni birimlerin birlikte kullanılabilir olduğunu ileri sürmüştür.

Türkçedeki geçmiş zaman eki {-DI} biçimbiriminin kökenini Sahacadan yararlanarak açıklamaya çalışan Kartallıoğlu (2007), Kuznetsov'un (1995) aksine Türkçedeki geçmiş zaman ekinin eylemcil bir biçim değil, addan eylem türeten {-D} ve bu biçimbirime eklenen iyelik eklerinden oluştuğunu ileri sürmüştür.

Demirci (2007, basım 2011) dilbilgiselleşmeye ilişkin yaklaşımları kapsamlı bir biçimde ele aldığı çalışmasını 2008 yılında dilbilgiselleşme terimini, tanımını ve sürecin nasıl işlediğini ele alacak şekilde genişletmiştir. Türkçe ve diğer dillerden örnekler kullanarak dilbilgiselleşme olgusunu ayrıntılı bir biçimde açıklayan Demirci (2008), dilbilgiselleşmenin yönü, dilbilgiselleşmeye kaynaklık eden birim ve dilbilgiselleşen birimin aynı anda görünmesi gibi olgulardan söz etmiştir.

Alibekiroğlu (2014) dilbilgiselleşme kuramlarını bizim de yukarıda değindiğimiz Türkçe kaynaklardan yararlanarak tanıttıktan sonra Çağdaş Türk Lehçelerindeki ve Türkçedeki yardımcı ol-, et-, kıl- ve eyle- eylemlerinin dilbilgisel birim sayılması gerektiğini, çünkü artık adları ve ad soylu dilsel birimleri yüklemleştirmek gibi bir dilbilgisel işlevleri olduğunu söylemektedir. Alibekiroğlu ayrıca i- koşacının dilbilgiselleşmenin bütün aşamalarını tamamladığını ve artık tamamen bir dilbilgisel birim olduğunu ileri sürmektedir (2014: 184).

Tutun (2014), Lehmann'a (2002) kısaca bir değinerek Türkçedeki tamlayan biçimbiriminin dilbilgiselleşme sürecine odaklanmış ve bu birimin tam bir sözlüksel birimden biçimbirimleşmeye doğru ilerlediğini ileri sürmüştür.

Demirel (2015) Tablo 1'de verdiğimiz dilbilgiselleşme aşamalarından söz ederek, Türkçedeki birleşik eylemlerin Orta Türkçe dönemindeki dilbilgiselleşme süreçlerini incelemiştir.

Sebzecioğlu ve Ekdi (2016) Orhon Türkçesi dönemindeki temel sözcük dizilişini ele aldıkları çalışmada, Türkçenin bu döneminin kişi adılarının eylemcil kişi çekimine dilbilgiselleşmeye başladığı dönem olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Schiering (2016) dilbilgiselleşme sürecindeki sesbilimsel etkileri incelediği çalışmada dilbilgiselleşme kuramına yer vermiştir. Schiering, Türkçedeki biçimbirimleşme sürecinin sesbilimsel etkilerini ele aldığı çalışmada, Türkçede eylemlere eklenen kişi ve zaman, görünüş, kip biçimbirimlerinin dilbilgiselleşme süreçlerini incelemiştir. Schiering çalışmada Türkçenin seslem-temelli ritim yapısının dilbilgiselleşmiş birimlerin eklendikleri konak birimin vurgu düzenine

tamamen uymalarını engellediğini ileri sürmüştür (2016: 8). Schiering ayrıca kişi eklerinin ünlü uyumu ve *kavşak* (İng. *juncture*) gibi sesbilimsel süreçlerden etkilendiğini, ancak zaman, görünüş ve kip eklerinin bu etkilere maruz kalmadığını belirtmiştir (2016: 9).

Can (2017) dilbilgiselleşme sürecine ve dilbilgiselleşme aşamalarına geniş yer ayırdığı çalışmasında ilgeçlerin dilbilgiselleşme sürecini incelemiştir. Uygurcadaki iki ilgecin dilbilgiselleşme sürecini inceleyen Can, bu iki ilgeç arasında dilbilgiselleşme aşamaları bakımından fark olduğunu söylemiştir.

Kabakçı (2017) dilbilgiselleşme sürecinde sözcüklerin anlamsızlaştığını, donuklaştığını ve en sonunda da dilbilgiselleştiğini söyleyerek Türkçedeki ‘adına’ ilgecinin dilbilgiselleşme sürecine girdiğini ileri sürmektedir. Kabakçı ‘adına’ dilsel birimindeki biçimbirimlerin artık işlevlerini yitirdiğini ve söz konusu birimin artık bir işlev sözcüğü olduğunu söylemektedir (2017: 209). Bu aşamada ‘için’ ve ‘üzere’ ilgeçlerinin işlevine yakın bir işlev yüklendiğini öne sürdüğü bu ilgecin ileride başka işlevler kazanıp kazanmayacağını belli olmadığını, sürecin devam edebileceğini ya da bu noktada kesilip kalabileceğini savlamıştır (Kabakçı, 2017: 210).

Alibekiroğlu (2019) dilbilgiselleşme sürecindeki kaynak birimle dilbilgiselleşmiş birimlerin bir arada görüldüğü olguları ‘ikili biçim birimler’ tanımı altında ele almış ve Türkçedeki birçok dilbilgiselleşmiş biriminin (i- koşacı ve –Ar-, –r türetim biçimbirimleri; ol- koşacı ve –Al, –l türetim biçimbirimleri; tur- eylemi ve –Dir genelleme kipi belirticisi; yoru- eylemi ve –(I)yor biçimbirimi; iken ilgeci ve –ken biçimbirimi; ile ilgeci ve –(y)la biçimbirimi) kaynak birimlerinin de hâlâ kullanıldığını göstermiştir.

İncelediğimiz ve bazılarını bu bölümde değindiğimiz çalışmaların çok azında dilbilgiselleşme kuramları ve yaklaşımlarına yer verilmiş, bunlardan da hiçbirinde dilbilgiselleşmenin güdülenmesine ve dilbilgiselleşmede işleyen bilişsel süreçlere yer verilmemiştir. Araştırmacılar dilbilgiselleşme terimine ilişkin yeni bir tanım yapma çabasına dahi girmeden dilbilgiselleşme yaklaşımlarına kısaca değinerek çözümleme aşamalarına geçmişlerdir. Bu açıdan çalışmamızın hem yeni bir tanım yapması hem de dilbilgiselleşme sürecinin bilişsel yanına odaklanacak olması nedeniyle alanyazına katkıda bulunacağını düşünülmektedir. Bu doğrultuda dilbilgiselleşme sürecinde işlediği öne sürülen ve bizce de kabul edilen eğretileme ve düzdeğişmece

süreçlerini bir arada ele alabileceğimiz kuramsal çerçevemizi bir sonraki bölümde tanıtılacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE

2.1. GİRİŞ

Dilbilgiselleşmeyi ele aldığımız Birinci Bölümden sonra bu bölümde kuramsal çerçevemizi ve çözümleme yöntemimizi oluşturacak olan *Bilişsel Dilbilgisi* (İng. *Cognitive Grammar*) yaklaşımını inceleyeceğiz. Bu inceleme sırasında öncelikle bilişsel dilbilgisinin yer aldığı *Bilişsel Dilbilim* (İng. *Cognitive Linguistics*) çerçevesini kısaca tanıttıktan sonra bilişsel dilbilgisine kısaca değinilecektir. Çünkü hem Bilişsel Dilbilim (bundan sonra BD) hem de Bilişsel Dilbilgisi (bundan sonra BDB) bu çalışmanın boyutlarını aşacak kadar kapsamlı yaklaşımlardır ve çözümlemede kullanacağımız araçlar dışında bu yaklaşımlara yer ayırmak inceleme konumuzla ilgisiz olacaktır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde dilbilgiselleşme süreçlerini çözümleyebilmemiz için gereken çözümleme araçları, yani eğretileme ve düzdeğişmece BD çerçevesinde ele alınacaktır. Bu sırada bu iki aracın dilbilgiselleşme sürecini açıklar şekilde nasıl görselleştirilebileceğine de değinilecektir. Açıklamalarımızı yaparken Birinci Bölümde dilbilgiselleşmeye ilişkin verdiğimiz bilgilere ve çizdiğimiz ana hatlara gönderimde bulunarak, kuramsal çerçeveye artalan bilgisi arasındaki bağlantıları da kuracak, böylelikle hangi kuramsal bilgiyi ne amaçla çalışmamıza dahil ettiğimizi daha açık bir hale getirilecektir. Daha sonra çözümlemeleri yapabilmek için bir gösterim yolu ve bir model geliştirilmeye çalışılacak ve bu model Türkçedeki bir örnek üzerinde sınanacaktır.

2.2. BİLİŞSEL DİLBİLİM VE BİLİŞSEL DİLBİLGİSİ

Langacker'a (2008) göre dilbilgisini salt biçimsel bir dizge olarak betimlemek yalnızca yanlış değil akla da aykırıdır, çünkü dilbilgisi anlamlıdır. Dilbilgisinin birimlerinin kendi başlarına anlamları vardır ve dilbilgisi daha karmaşık anlatımların

anlamalarını oluşturmamızı ve simgeleştirmemizi sağlar (Langacker, 2008: 3-4). Dilbilgiselleşmeyi de daha karmaşık anlamları ya da işlevleri oluşturmaya ve bunları simgeleştirmeye yarayan bir süreç olarak görebiliriz.

Dilbilgisini bu doğrultuda ele alan Bilişsel Dilbilgisi, Bilişsel Dilbilim olarak bilinen daha geniş bir yaklaşımın altında yer almaktadır. BD George Lakoff ve Ronald Wayne Langacker'ın çalışmaları sonucunda yetmişli yılların sonunda ortaya çıkan ve bir bilgi düzenleme, işleme ve aktarma aracı olarak dile odaklanan bir dil çözümlemesi yaklaşımıdır (Geeraerts ve Cuyckens, 2007: 3). BD'de temel dilsel ulamların kavramsal ve deneyimsel temellerinin çözümlenmesi birincil önceliktir ve dilin biçimsel yapısı, özerk olduğu ön kabulüyle değil, bu yapının genel bir kavramsal düzenlenişin, ulamlaştırma ilkelerinin, işleme düzeneklerinin ve deneyimsel ve çevresel etkilerin bir yansıması olduğu düşünülerek ele alınmaktadır (Geeraerts ve Cuyckens, 2007: 3). Tanımdan da görüleceği üzere dilin biçimsel yapısına etki eden birçok etmen vardır ve bu yüzden BD tek ve bütüncül bir kuram değil, esnek bir çözümleme çerçevesidir (Geeraerts ve Cuyckens, 2007: 4). BD dili, yeni deneyimlerle baş etmemizi sağlayan ve eski deneyimlere ilişkin bilgilerimizi saklamaya yarayan, dünya bilgisinin depolandığı yer, anlamlı ulamların yapılandırılmış bir koleksiyonu olarak görmektedir (Geeraerts ve Cuyckens, 2007: 5). Geeraerts ve Cuyckens'in tanımında geçen yeni deneyimlerle baş etme süreci Birinci Bölümde Heine, Claudi ve Hünemeyer'e (1991) gönderimde bulunarak sözünü ettiğimiz ve dilbilgiselleşmenin temel amacı olduğunu ileri sürdüğümüz sorun çözmeye ilişkilidir. Dilbilgiselleşme sürecinde dil kullanıcıları yeni bir söylemsel/bilişsel gereksinimden yola çıkarak, yani yeni bir deneyimle baş etmek zorunda kalarak, bu gereksinimi giderecek, bir anlamda bu sorunu çözecek stratejiler belirlemekte ve bunları hayata geçirmektedirler.

Tekrar Bilişsel Dilbilgisine dönecek olursak, bu kuram dilin yapısına ilişkin kapsamlı ve bir o kadar tutarlı bir bakış sunmaktadır. Bu bakış açısı sezgisel açıdan doğal, psikolojik açıdan akla yatkın ve deneysel açıdan geçerlidir (Langacker, 2008: 3). *Bilişsel anlambilimde* (İng. *cognitive semantics*) anlam bir dilsel anlatımla ilişkilendirilen *kavramsallaştırma* (İng. *conceptualization*) olarak düşünülmektedir (Langacker, 2008: 4). Dilbilgiselleşme sürecinde de bir söylemsel/bilişsel gereksinimden kaynaklanan yeni bir dilsel anlatımla ilişkilendirilen yeni bir

kavramsallaştırma vardır. Dilde bulunmayan kavram ortaya çıkmakta, bu kavramı karşılayacak bir dilsel anlatım olmadığı için söz konusu kavramsallaştırmanın ilişkilendirilebileceği en uygun dilsel anlatım seçilmekte ve bu dilsel anlatımdan yeni biçim ya da biçimler türetilmektedir. Ancak, her ne kadar kavramsallaştırma zihinsel bir olgu olsa da fiziksel gerçekliğe dayanmaktadır, çünkü dilbilgisi insanların hareket, algılama ve eyleme geçme deneyimlerini yansıtan bir bilişsel bileşendir (Langacker, 2008: 4). Dilbilgiselleşme süreci de her ne kadar bilişsel/söylemsel bir gereksinimden kaynaklansa da sürecin gerçekleşmesini sağlayan dilsel araçlar gerçek dilsel birimlerdir ve insanın hareket, algılama ve eyleme geçme gibi kişisel olarak deneyimledikleri ulamlara dayanmaktadırlar. Birinci Bölümde Heine, Claudi ve Hünemeyer'den (1991) aktardığımız ve aşağıda tekrarladığımız temel ulamlar ölçeği bu koşutluğu göstermektedir:

(19') KİŞİ > NESNE > ETKİNLİK > UZAM > ZAMAN > NİTELİK

BDB'de dilin birimleri anlambilimsel, sesbilimsel ve *simgesel* (İng. *symbolic*) yapılardan oluşmaktadır ve bu anlambilimsel ve sesbilimsel yapılar bir simgesel yapının anlam/biçim bağlantısındaki iki kutbu oluşturmaktadır (Littlemore ve Taylor, 2014: 30). Dilbilgiselleşme sürecinde de yeni anlam/kavram ile var olan bir biçim arasında bir daha önceden var olmayan bir bağlantı kurulmaktadır.

Littlemore ve Taylor (2014: 31) BDB'de, sözlükçe ve dilbilgisinin ayrı ayrı yapılar olmadığını, aksine bu ikisinin bir süreklilik sergilediğini ileri sürmektedir. Heine, Claudi ve Hünemeyer (1991) ve Hopper ve Traugott (2003) da dilbilgiselleşmenin bir süreklilik gösterdiğini ileri sürmüşlerdir.

Littlemore ve Taylor (2014: 35) BDB'de dilbilgisel ulamın ilgili varlığın doğasına değil de konuşucunun o varlığı nasıl kurguladığına bağlı olduğunu ileri sürmüştür. Nesnel açıdan bakıldığında *yürüyüş* bir hareketi göstermektedir ve dolayısıyla eylem ulamında olmalıdır, ancak bu dilsel birim hareketle ilişkili özelliklerinden sıyrılarak kavramsal olarak bir ad biçiminde somutlaştırılabilmektedir (2014: 35). Dilbilgiselleşme sürecinde de durum bildiren bir eylem, durum özelliğinden soyutlanarak süreklilik bildiren bir biçimbirime dönüşebilmektedir

(sözelimi Türkçedeki –*Adur*- biçimbirimi durum bildiren *tur*- eyleminden dilbilgiselleşmiştir).

BDB’de iletişimin başarıya ulaşması dil kullanıcıları arasında ortak bir anlamın oluşturulmasına bağlıdır ve anlamın aktarılmasında eğretilme, düzdeğişme ve sezdirim önemli araçlar olarak öne çıkmaktadır (Littlemore ve Taylor, 2014: 44). Birinci Bölümde belirttiğimiz gibi Heine, Claudi ve Hünnemeyer (1991) de dilbilgiselleşme sürecinin karşılıklı konuşma sezdirimleri ve bağlama özgü yeniden yorumlama süreçleriyle tetiklendiğini ileri sürmüş, bu araştırmacılara ek olarak Hopper ve Traugott (2003) da dilbilgiselleşmede eğretilme ve düzdeğişmecenin aktarım aracı olarak kullanıldığını belirtmişlerdir. Littlemore ve Taylor (2014: 708) dilbilgiselleşmede görülen anlambilimsel değişimin kullanım temelli bir olgu olduğunun birçok bilişsel dilbilimci tarafından kabul gördüğünü ileri sürmektedir. Bilişsel bakış açısından dilbilgiselleşen birim, bir dil kullanım olayıyla ilişkilendirilmiş bir anlamı karşılamaya başlar, dolayısıyla dilbilgiselleşme, kullanım temelli bir değişiklik olmaktadır. Bir önceki bölümde ve bu paragrafta biz de dilbilgiselleşmenin söylem tarafından güdülenen ve karşılıklı konuşma sezdirimleri ya da bağlama özgü yeniden yorumlama gibi kullanım temelli süreçler tarafından tetiklenen bir süreç olduğundan söz ettik.

Littlemore ve Taylor’a (2014) göre dilbilgiselleşme ses, anlam ve dilbilgisinde birbiriyle ilişkili değişikliklere yol açan bir süreçtir. Dilbilgiselleşmenin geleneksel tanımlarında da bu sürecin anlamsızlaşma, ulamsızlaşma ve aşınım gibi düzeneklerden geçtiğinden söz edilmektedir (Heine ve Reh, 1984; Heine ve Kuteva, 2002).

Bu bölüme kadar kısaca değindiğimiz Bilişsel Dilbilim ve Bilişsel Dilbilgisi alanyazınında dilbilgiselleşmeye ilişkin Birinci Bölümde de değindiğimiz çalışmaların dışında oldukça fazla sayıda çalışma vardır. Ancak biz burada yalnızca bizim araştırma sorularımız doğrultusunda çözümleme yapmamıza katkı sağlayacak araçlara ve bunlarla ilgili araştırmalara yer vereceğiz.

2.3. EĞRETİLEME

Dilbilgiselleşme sürecini çözümlerken kullanacağımız araçlardan ilki eğretilerdir. Türkçe Sözlükte *istiare* adıyla karşılanan ve *bir şeyi anlatmak için ona benzetilen başka bir şeyin adını eğreti olarak kullanma, eğretileme* (TDK Sözlük, *istiare*) olarak tanımlanan bu kavram, Bilişsel Dilbilimin ilk doğduğu andan başlayarak çalışmaların odak konusu olmuştur (Grady, 2007: 188). Lakoff ve Johnson ünlü *Metaphors We Live By* kitaplarına eğretilemenin birçok insan için şiirsel imgelemin bir aracı ya da sözbilimsel bir zenginlik olduğunu yani sıradan bir dil kullanımı değil sıradışı olduğunu söyleyerek başlamıştır (1980: 3). Lakoff ve Johnson'a göre eğretileme yalnızca dile özgü bir özellik olarak görülmekte, bu kavramın ya da aracın düşünce ve eylemle ilgisi göz ardı edilmektedir (1980: 3). Ancak Lakoff ve Johnson eğretilemenin günlük hayata, yalnızca dile değil düşünceye ve eyleme de nüfuz etmiş olduğunu, kavramsal dizgemizin temelde eğretilmeli bir doğası olduğunu ileri sürmektedir (1980: 3). Lakoff ve Johnson bu savlarını dilsel kanıtlara dayandırmakta ve TARTIŞMA SAVAŞTIR kavramsal eğretilmesini örnek vermektedir (1980: 3-4):

(28) TARTIŞMA SAVAŞTIR

- a. İddialarınızın savunulacak bir yanı yok.
- b. Savımın *bütün zayıf noktalarına saldırdı*. Eleştirileri *tam hedefi vurdu*.
- c. Onun iddiasını *yıkıp geçtim*.
- d. Ona karşı hiçbir tartışmayı *kazanamadım*.
- e. Bana katılmıyor musun? *Atış serbest*, başla bakalım.
- f. Eğer bu *stratejiyi* kullanırsan seni *siler süpürür*. Seni en zayıf yerinden *vurur*.

(28)'deki örneklerde de görüldüğü gibi tartışmaları ya kazanıyoruz ya kaybediyoruz, yani tartışmalar ya da savlar hakkında savaş terimleri kullanarak konuşuyoruz, ancak konuşma ortamında gerçek bir savaş yok, sözlü bir savaş var. Dolayısıyla, TARTIŞMA SAVAŞTIR eğretilmesini kültürümüzde yaşıyoruz

(Lakoff ve Johnson 1980: 4). Lakoff ve Johnson, *eğretilemenin özünün bir şeyi başka bir şey aracılığıyla anlama ve deneyimleme* olduğunu söylemiştir (1980: 5). Bu tanımda eğretileme sadece dilde kullanılan bir olgu değil de bir kavramlar arası ilişkilendirme, eşleştirme sürecidir. Gerçekten de BD’de eğretileme salt dilsel bir olgu olarak kabul edilmez. Bilişsel dilbilimciler için eğretileme dilsel olmayan biçimlerde de ifade edilebilen düşünce örüntüleridir (Grady, 2007: 189). Eğretilemeye ilişkin bu ilk saptamalar daha sonra kapsamlı bir şekilde değerlendirilmiş ve eğretileme sürecinin nasıl işlediğine yönelik kuramlar ve modeller ortaya konmaya başlamıştır.

Ortasında ortaya atıldığı andan bu yana hem bilişsel dilbilim alanında hem de bilişsel ve toplumsal bilimler alanlarında oldukça etkili olan *Kavramsal Eğretileme Kuramının* (İng. *Conceptual Metaphor Theory*) dilbilgiselleşmeyle ilgili en temel özelliklerinden biri *eşleştirme* (Grady, 2007: 190) diğeri de tek yönlülüktür (Evans ve Green, 2006: 296). Matematik alanından ödünçlenen eşleşme, birbiriyle yakından ilişkili düşünceler arasındaki düzenli eğretilemeli karşılıklara gönderimde bulunmaktadır. Dilbilgiselleşme sürecinde de bir eşleştirme yapıldığını ileri sürebiliriz. Söylem/Biliş gereksinimi tarafından ortaya çıkarılan bir yeni kavram dilde hâlihazırda bulunan bir birimle eşleştirilerek dilbilgiselleşme süreci başlatılmaktadır.

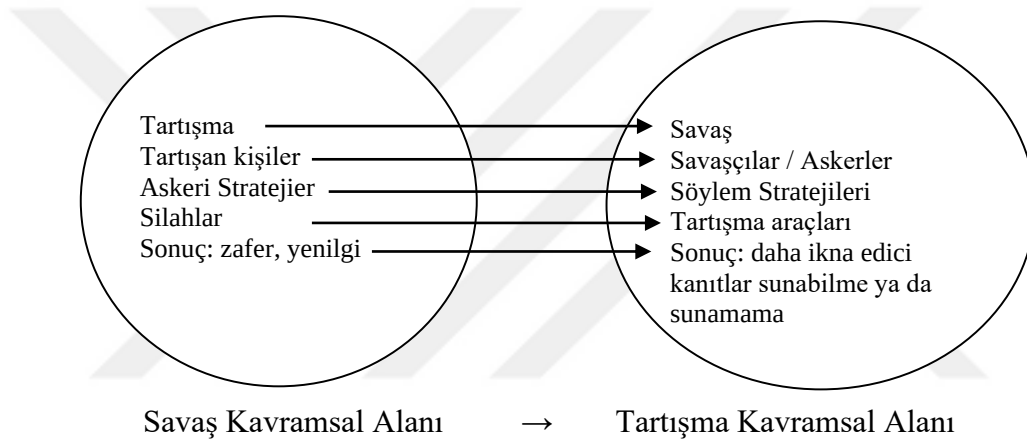
Eğretilemenin bir diğeri önemli özelliği de tek yönlülüktür. Buna göre eğretileme, yapılar arasındaki eşleşmeleri, *kaynak alandan* (İng. *source domain*) *hedef alana* (İng. *target domain*) doğru yapmaktadır, tam tersi yönde değil (Evans ve Green, 2006: 296). Diğeri bir deyişle daha somut kavram alanı, daha soyut bir kavram alanının daha kolay anlaşılması için kullanılmaktadır. Dilbilgiselleşme sürecinde de daha somut dilsel birimler daha soyut işlevlerin belirtilmesi için kullanılmaktadır.

Kövecses (2002) en yaygın kaynak alanların İNSAN VÜCUDU, HAYVANLAR, BİTKİLER, YİYECEK ve GÜÇLER olduğunu belirtirken, en yaygın hedef alanlarını da DUYGULAR, AHLAK, DÜŞÜNCE, İLİŞKİLER ve ZAMAN olarak sıralamıştır (Evans ve Green, 2006: 297). Burada da görüldüğü gibi kaynak alanlar daha somut kavramsal birimlerden oluşurken, hedef alanlar daha soyut birimlerden oluşmaktadır. Benzer şekilde dilbilgiselleşme sürecinde kaynak

yapılar vücut parçaları ve temel eylemler gibi somut birimlerden oluşurken, hedef yapılar uzam, zaman, nitelik gibi daha soyut birimlerden oluşmaktadır.

Bu tartışmalar bağlamında Ruiz de Mendoza ve Masegosa eğretilmeyi alan dışına yapılan bir eşleşme olarak kabul etmektedir (2014: 45). Ruiz de Mendoza ve Masegosa (2014) eğretilmenin benzerlik ya da deneyimsel ilişkiye dayandığını ileri sürmektedir. Buraya kadar tanımını yaptığımız ve en yaygın model olan kavramsal eğretilme kuramının dilbilgiselleşmeyle ilişkili özelliklerine değindiğimiz (kavramsal) eğretilmeyi aşağıdaki gibi görselleştirmemiz mümkündür:

Şekil 3: TARTIŞMA SAVAŞTIR Kavramsal Eğretilmesinin Gösterimi

Şekil 3'te de görüldüğü gibi kavramsal eğretilmede daha somut olan SAVAŞ kavramsal alan, daha soyut olan TARTIŞMA kavramsal alanını açıklamak için bir araç, yani kaynak alan olarak kullanılmıştır. Burada da görüldüğü gibi kavramsal eğretilmelerde yalnızca varlıklar (canlı varlıklar, nesneler) değil, eylemler ve süreçler (zafer, yenilgi, ikna edici kanıtlar sunma) de eğretilmede yer almaktadır.

2.4. DÜZDEĞİŞMECE

Türkçe sözlüklerde genellikle *mecaz-ı mürsel* terimiyle karşılanan düzdeğişmece, *benzetme ilgisi bulunmaksızın, neden-sonuç gibi türlü ilişkilerle bir sözcüğün başka bir sözcük yerinde kullanılması sanatı, ad aktarması* (TDK Sözlük, *mecazımürsel*) biçiminde tanımlanmaktadır. Geleneksel açıdan düzdeğişmece, *bir sözlüksel birimin iki anlamı arasında, bu iki anlamın dilsel anlatımlarının*

göndergelerinin bitişiklik [(İng. *contiguity*)] *ilişisine dayanan, anlambilimsel bir bağdır* şeklinde tanımlanmaktadır (Geeraerts 1994'ten aktaran Panther ve Thornburg, 2007: 237). Evans ve Green (2006: 311) de düzdeğişmecenin fiziksel ya da nedensel ilişkiler yoluyla güdülendiğini, yani iki varlık arasındaki yakın ya da doğrudan ilişkilerin düzdeğişmece için gerekli olduğunu ileri sürmüştür ve bu özelliğin bitişiklik olarak Lakoff ve Johnson tarafından belirtildiğini söylemiştir. Lakoff ve Johnson aşağıdaki örnekle açıkladığı düzdeğişmecenin bir varlığın başka bir varlığa gönderimde bulunmak için kullanılan bir süreç olduğunu ileri sürmüştür (1980: 35–36).

(29) Masa 2 hesap bekliyor.

Yukarıdaki örnekte bir insanın özellikleri insana aktarılmamış ya da *masa* varlığı insanlaştırılmamıştır. Aksine masada oturan ve hesap bekleyen müşteriye gönderimde bulunmak için o müşterinin oturduğu, yani yakından ilişkili ya da bitişik olduğu bir varlık, 'masa', kullanılmıştır. Lakoff ve Jonhson eğretileme ve düzdeğişmecenin birbirinden farklı süreçler olduğunu ileri sürerek ve eğretilemenin bir şeyi başka bir şey üzerinden anlamak olduğunu ve temel işlevinin anlama üzerine kurulduğunu; düzdeğişmecenin ise, bir varlığın başka bir varlıkla *temsil edildiğini* ileri sürmüştür. Panther ve Thornburg da geleneksel olarak düzdeğişmecenin bir *temsil* ilişkisi olduğunu ve bir şeyin adının bir başka şeye gönderimde bulunmak için kullanıldığını, dolayısıyla bu yaklaşımın düzdeğişmecenin *yerdeğiştirme kuramı* (İng. *substitution theory*) olarak adlandırılabilirliğini ileri sürmüştür (2007: 237). Evans ve Green (2006: 311) de düzdeğişmecenin *gönderimsel* (İng. *referential*) doğasına değinmiş ve bu özelliğiyle düzdeğişmecenin eğretilmeden farklı işlediğini savunmuştur. Evans ve Green'e göre düzdeğişmece, 'X Y'yi temsil eder' şeklinde bir kavramsal ilişkiyken, eğretileme ise 'X Y aracılığıyla anlaşılır' şeklindeki bir kavramsal ilişkidir (2006: 311). Dilbilgiselleşme sürecinde de belli bir sözlüksel ya da dilbilgisel birim, o birimin bir özelliğini temsil edecek şekilde kullanılmakta ve daha sonra bu düzdeğişmeceyle dilde daha önce olmayan, söylem/biliş açısından gereksinim duyulan kavram eğretilmeli olarak eşleştirilmektedir.

Ancak Lakoff ve Johnson düzdeğişmecenin birincil işlevinin gönderimsellik olmasına karşın, anlamayı sağlama işlevinin de olduğunu ileri sürmüştür (1980: 36). Buna göre, düzdeğişmece sürecini işletirken, bir varlığı temsil eden başka varlığı seçerken yaptığımız tercihler anlama ilişkin hangi özelliğe odaklandığımızın ipuçlarını vermektedir (Lakoff ve Johnson 1980: 36). Evans ve Green (2006) düzdeğişmeceyi tanımlayan bir diğer özelliğin *olumsallık* (İng. *contingency*), yani bağlama bağlı olma olduğunu ve düzdeğişmecenin iletişimsel ve gönderimsel gereksinimlerle güdülendiğini ileri sürmüştür (2006: 311). Birinci bölümde de belirttiğimiz gibi dilbilgiselleşme de iletişimsel/edimbilimsel güdülenmelere ve bağlama özgü yeniden yorumlamaya dayanmaktadır ve bu süreçteki düzdeğişmecede dilsel gereksinimi duyulan anlam, dilbilgiselleşen birimin özelliklerden birine odaklanmasıyla karşılanmaktadır.

Panther ve Thornburg, yer değiştirme kuramının düzdeğişmeceyi çok basite indirgediğini ileri sürmüş ve düzdeğişmecenin aslında yalnızca gönderimsel düzdeğişmecelerden oluşmadığını, *yüklemsel* (İng. *predicational*) ve *edimsel* (İng. *illocutionary*) düzdeğişmeceleri de kapsadığını ve yer değiştirmeden daha fazlası olduğunu ileri sürmüştür (2007: 238). Ruiz de Mendoza ve Baicchi (2007) yüklemsel ve edimsel düzdeğişmecelere bir de *önermesel* (İng. *propositional*) düzdeğişmeceleri eklemiştir. Littlemore ve Taylor (2014) bu düzdeğişmece türlerini aşağıda verdiğimiz örneklere benzer örneklerle açıklamışlardır:

- (30) *Gönderimsel düzdeğişmece*
Ünlü raket sarhoş yakalandı.
- (31) *Yüklemsel düzdeğişmece*
O gerçekten çok parlak bir beyin.
- (32) *Edimsel düzdeğişmece*
Çok susadım!
- (33) *Önermesel düzdeğişmece*
Kısa keseceğim ve hemen iki laf edip gideceğim.

(30)'daki gönderimsel düzdeğişmecede PARÇA-BÜTÜN düzdeğişmeceli ilişkisi kapsamında *raket* dilsel birimi aslında raketi kullanan tenis oyuncusuna

gönderimde bulunmaktadır. (31)'de ise *çok parlak beyindilsel* birimi 'O yüksek zeka kapasitesi olan bir birey' yüklemlemesine gönderimde bulunmakta yani 'O' öznesine yüksek zeka kapasitesi özelliğini yüklemektedir. (32)'de 'çok susadım' dilsel anlatımı sadece bir durumu anlatmak için değil, 'bana içecek bir şeyler ver' edimini anlatmaktadır. (33)'te ise 'kısa keseceğim' önermesi aslında 'kısaca konuşacağım' önermesini temsil etmektedir. Düzdeğişmecenin farklı düzlemlerdeki işleyişi dilbilgiselleşme sürecine giren birimlerin de farklı düzlemlerde olmasıyla örtüşmektedir. Nasıl ki düzdeğişmece biliş, edimbilim ve sözdizim boyutlarında işleyebiliyorsa, dilbilgiselleşme sürecine giren kaynak yapılar da söylemsel/edimbilimsel birimler, önermesel (kaynak önermeler (Heine, Claudi ve Hünnemeyer, 1991), sözdizimsel ve biçimbilimsel birimler olabilmektedir.

Kövecses ve Radden (1998: 64) düzdeğişmeceli ilişkiler kurulurken tercih edilen araçları betimlerken bir dizi bilişsel ilke belirlemiştir. Buna göre düzdeğişmecenin kaynağı ya da aracı olmada İNSANA İLİŞKİN varlıkların İNSANA İLİŞKİN varlıklara, SOMUT varlıkların da SOYUT varlıklara bir önceliği vardır. Bu durum dilbilgiselleşmedeki kaynak yapıların somuttan soyuta doğru bir ölçek üzerine yerleştirilebileceğini gösteren (19)'daki ölçekle de örtüşmektedir. Dilbilgiselleşmenin kaynak birimleri ve hedef birimleri arasındaki ilişki de KİŞİ ve NESNE'den daha soyut birimler olan ETKİNLİK, UZAM, ZAMAN, NİTELİK gibi daha soyut birimlere doğru yönelmektedir.

Panther ve Thornburg (2007: 236) düzdeğişmecenin yalnızca bir *dil betisi* (İng. *figure of speech*) olmadığını, aksine bilişsel bir süreç olduğunu ve anlamın, hatta dilbilgisel yapının düzenlenmesinde, sözcelerin üretilmesi ve yorumlanmasında önemli bir rol üstlendiğini ileri sürmüştür. Lakoff ve Jonhson da (1980: 39) düzdeğişmecenin, tıpkı eğretileme gibi, yalnızca dilimizi değil düşüncelerimizi, tutumlarımızı eylemlerimizi yapılandırıldığını ve yine eğretilemeler gibi düzdeğişmecelerin de deneyimlerimize dayandığını belirtmiştir; hatta düzdeğişmecelerin doğrudan fiziksel ya da nedensel ilişkiler içermeleri dolayısıyla bu dayanağın eğretilemeden daha belirgin olduğunu savlamıştır (1980: 39).

Düzdeğişmecenin bilişsel dilbilimdeki yansımalarına bakacak olursak, Lakoff ve Johnson (1980) ve Lakoff ve Turner'in (1989) düzdeğişmeceyi, *alanlar arası eşleştirme yapan eğretilemelerden farklı olarak, bir varlığın aynı alan içinde birlikte*

var olan başka bir varlığı temsil etmesine izin veren bir süreç olarak tanımlamasından sonra düzdeğişmecenin de bilişsel bir yapı olduğu görüşünün yaygınlık kazanmış olduğunu görürüz.

Kövecses ve Radden düzdeğişmecenin bir kavramsal varlığın aynı alandaki başka bir kavramsal varlığa zihinsel *erişim* (İng. *access*) sağladığı bir bilişsel süreç olduğunu ileri sürmüştür (1998: 39). Barcelona (2003a: 245) ise erişim süreci yerine eşleştirme sürecinin düzdeğişmeceyi daha iyi açıkladığını ileri sürmüş ve düzdeğişmecenin belli bir kavramsal alanın belli bir özelliğini *etkinleştirmek* (İng. *activate*) ya da *vurgulamak* (İng. *highlight*) yoluyla işleyen bir süreç olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda, dilbilgiselleşme sürecinde de kaynak birimin belli bir özelliğinin etkinleştirildiğini ya da vurgulandığını ve bu vurgulamadan sonra yeni bir anlamla eşleştirildiğini söylemek mümkündür.

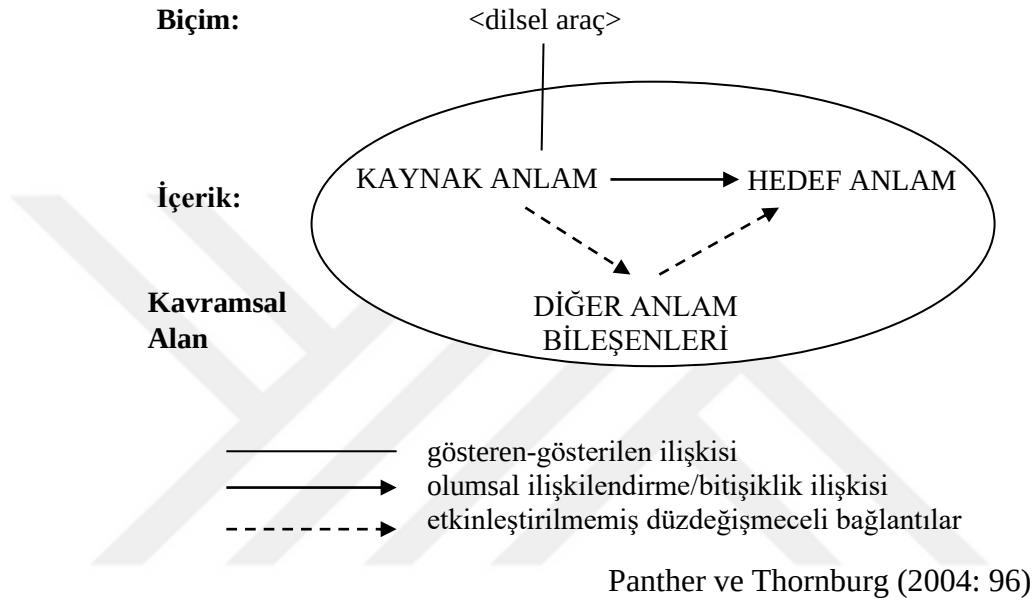
Panther ve Thornburg (2007: 245) kavramsal düzdeğişmecenin yeterli bir tanımının aşağıdaki bileşenleri kapsaması gerektiğini belirtmiştir:

- Kavramsal eğretileme kaynak içeriğin aynı alan içindeki hedef içeriğe erişim sağladığı bilişsel bir süreçtir.
- Kaynak içerik ve hedef içerik arasındaki ilişki bitişiklik özelliğine sahiptir ve bu ilişki ilkesel olarak bozulabilecek bir ilişkidir.
- Hedef içerik öne çıkarılırken, kaynak içerik arka plana itilmiştir.
- Kaynak ve hedef içerikler arasındaki düzdeğişmeceli bağın gücü kaynak ve hedef arasındaki kavramsal uzaklığa ve düzdeğişmeceli kaynağın belirginliğine bağlıdır.

Bir sözcüğün farklı anlam özelliklerini ilişkilendiren düzdeğişmece anlık dil kullanımında yeni anlamlar yaratmak için ve alımlamak için de kullanılmaktadır ve düzdeğişmeceli süreçler anlambilimsel değişim ve dilbilgiselleşmede önemli rol oynamaktadır (Panther ve Thornburg, 2007: 236). Dilbilgiselleşme süreci de dilde gereksinim duyulan yeni anlamları karşılama ve alımlama gereksiniminden kaynaklanan bir süreç olduğu için düzdeğişmecenin dilbilgiselleşme sürecinde vazgeçilmez bir bileşendir.

Buraya kadar tanımını yaptığımız ve Bilişsel Dilbilimdeki ele alınışına ve dilbilgiselleşmeyle ilişkili özelliklerine değindiğimiz (kavramsal) düzdeğişmeceyi Panther ve Thornburg'dan (2004) yararlanarak aşağıdaki gibi görselleştirmemiz mümkündür:

Şekil 4: ÜRÜN-ÜRETİCİ Kavramsal Düzdeğişmesinin Gösterimi

Şekil 4'teki gösterimde dilsel biçim düzdeğişmeceyi başlatan dilsel araç olarak kavramsal alandaki kaynak anlama erişim sağlamakta ve bu kaynak anlam olumsal olarak ilişkilendirildiği ya da bitişiklik ilişkisi içinde olduğu hedef anlama bir bağlantı sağlamaktadır.

Dilbilgiselleşme sürecini incelerken kullanacağımız iki temel araç olan eğretilme ve düzdeğişmeceyi inceledikten sonra bir sonraki kısımda bu iki araç arasındaki ilişkiye değinmek yerinde olacaktır. Çünkü Birinci Bölümde de savladığımız ve dilbilgiselleşme alanyazınında da belirtildiği gibi bu iki araç dilbilgiselleşmede birlikte işlemektedir.

2.5. EĞRETİLEME-DÜZDEĞİŞMECE İLİŞKİSİ

Eğretileme ve düzdeğişmece ilişkisini daha iyi ortaya koyabilmek için öncelikle bu iki bilişsel süreç arasında yukarda da değindiğimiz benzerlik ve farkları özetlemekle işe başlayabiliriz. Barcelona'ya göre eğretileme ve düzdeğişmece süreçlerinin i) her ikisi de kavramsal ve genellikle uzlaşımsal süreçlerdir; ii) her ikisi de deneyimsel olarak güdülenmektedir ve dizgeseldir; iii) her ikisi de temel bilişsel modeldir; iv) her ikisi de kavramsal eşleştirmedir (2003a: 227).

Öncelikle eğretileme kavramsal alanlar arasında bir ilişkiyken, düzdeğişmece tek bir kavramsal alan içinde bir ilişkidir, dolayısıyla iki kavram arasındaki ilişki eğretilemede uzak, düzdeğişmecede yakındır (Barcelona, 2003a: 227). Hatta Barcelona (2003a) düzdeğişmecenin varlıklar arasında ilişki kurduğunu ileri sürmektedir. Yukarda Lakoff ve Johnson'dan (1980) aktardığımız gibi eğretileme bir kavramın başka bir kavram üzerinden anlaşılmasıyken, düzdeğişmece bir temsil ilişkisidir. Düzdeğişmece birincil olarak gönderimseldir (Lakoff ve Johnson, 1980; Evans ve Green, 2006), ancak eğretileme için böyle bir özellik belirtilmemiştir. Evans ve Green'e (2006) göre eğretileme tek yönlüdür ancak alanyazında düzdeğişmece için böyle bir sav bulunmamaktadır. Düzdeğişmece iletişimsel ve edimbilimsel güdülenmelere dayanırken (Evans ve Green, 2006; Panther ve Thornburg, 2007), eğretileme için böyle bir güdülenmeden söz etmek olası değildir.

Bilişsel Dilbilimde düzdeğişmecenin insanın kavramsal dizgesinde eğretilemeden daha temel bir işlem olduğu dillendirilmektedir (Evans ve Green, 2006: 320). Barcelona (2003b: 31) da kavramsal eğretilemelerin düzdeğişmece tarafından güdülendiğini, yani her eğretilemenin öncül bir düzdeğişmeceli eşleştirme önvarsaydığını söylemektedir. Barcelona'ya (2003b) göre eğretileme ve düzdeğişmece eşleştirmelerinin belli bir sırayı takip etmelerine gerek yoktur, her iki eşleştirme eşzamanlı olarak gerçekleştirilebilmektedir. Eğretileme ve düzdeğişmece arasındaki bu ilişkiyi Barcelona'nın (2003b: 43) verdiği örneğe benzer bir şekilde şu şekilde açıklayabiliriz:

(34) Bugün modum düşük.

(34)'teki örnekte MUTSUZLUK AŞAĞIDADIR kavramsal eğretilmesi vardır. Konuşucu mutsuz olduğunu aşağı yönü belirten ‘düşük’ sözcüğüyle iletmektedir. Kavramsal eğretilme soyut bir nitelik olan duygu durumu alanını (MUTSUZLUK) belirtmek için somut bir uzamsal yönelim kavram alanını (AŞAĞI) kullanarak anlatmaktadır. Ancak bu eğretilmenin temelinde, belli duygu durumlarının belli davranış örüntüleriyle deneyimsel olarak ilişkilendirilmesi (Barcelona, 2003b: 43) yatmaktadır.

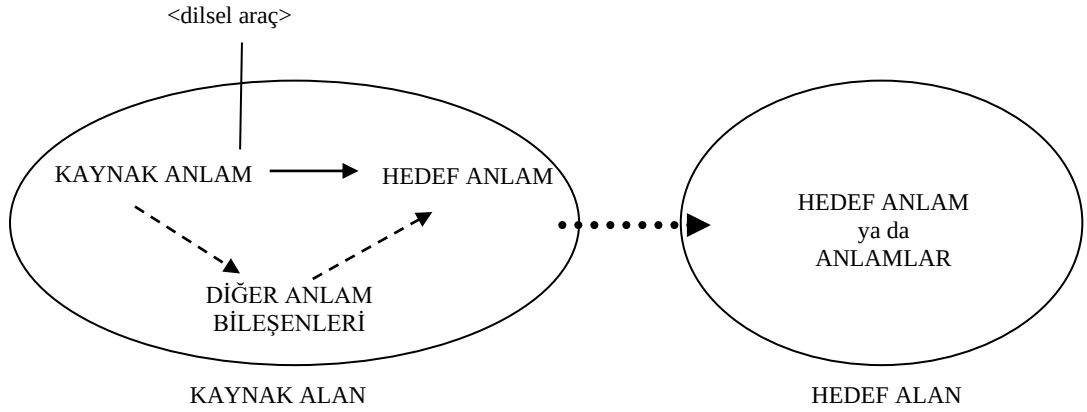
Tablo 5: MUTSUZLUK AŞAĞIDADIR Kavramsal Eğretilmesinin Gelişimi

MUTSUZLUK Kavramsal Alanı		
	Kaynak Alan	Hedef Alan
Basit düzdeğişmece	Aşağı yönlü vücut pozisyonu (sonuç)	Mutsuzluk (neden)
↓		
Düzdeğişmeceli kaynak içinde düzdeğişmece	“aşağı yönlü vücut pozisyonu” için “aşağı yönlü uzamsal yönelim”	
↓		
Eğretilme	AŞAĞI	MUTSUZLUK

Tablo 5’te MUTSUZLUK duygu durumu belli bir davranış örüntüsüyle, yani vücut pozisyonunun aşağı yönlü olduğu bir örüntüyle ilişkilendirilmiştir ve bu ilişki deneyimsel bir neden-sonuç ilişkisidir. Daha önce de belirttiğimiz gibi düzdeğişmece fiziksel ya da nedensel ilişkilere dayanmaktadır (Lakoff ve Johnson, 1980; Evans ve Green, 2006). Daha sonra kaynak alan içinde aşağı yönlü vücut pozisyonu için en belirgin özellik olan aşağı yönlü uzamsal yönelim, yani AŞAĞI, kullanılmış ve yeni bir düzdeğişmece yapılmıştır. En son olarak da AŞAĞI uzamsal kavramı MUTSUZLUK duygu durumu kavramına eğretilmeli olarak aktarılmıştır.

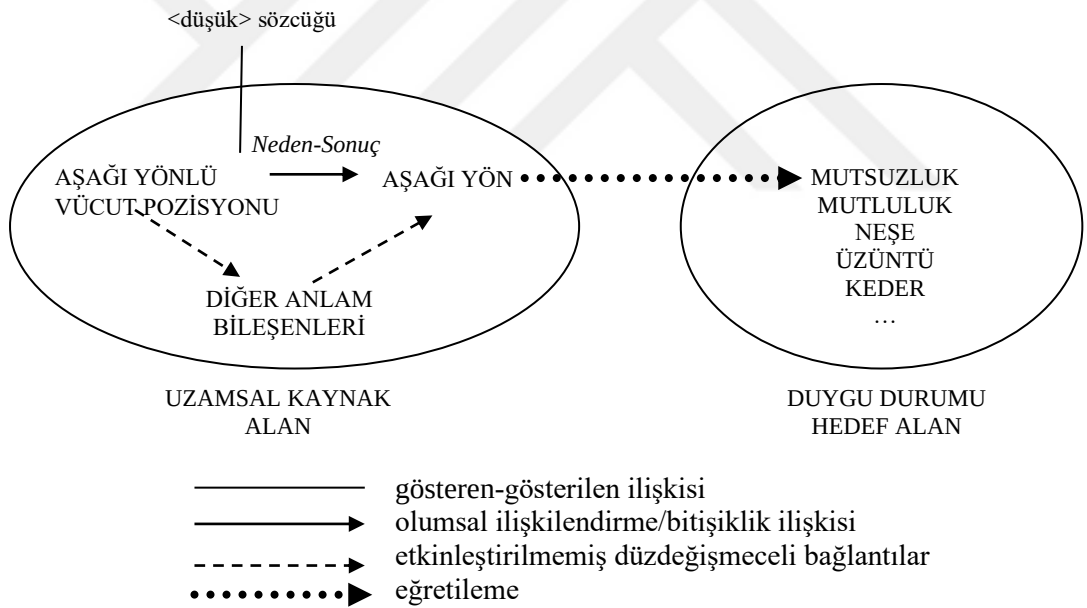
Eğretilme ve düzdeğişmecenin beraber, hatta eşzamanlı olarak işleyebildiğini gösterdikten sonra Şekil 3 ve Şekil 4’teki gösterimleri birleştirerek bu durumu aşağıdaki gibi şemalaştırabiliriz:

Şekil 5: Düzdeğişmece Tarafından Güdülenen Eğretileme

Şekil 5'teki gösterimi (34)'teki örneği kullanarak açıklayalım.

Şekil 6: 'Bugün modum düşük' Tümcesindeki Düzdeğişmece ve Eğretileme Süreçleri

Şekil 6'da da görüldüğü gibi, 'düşük' sözcüğü, uzamsal kaynak alan içindeki aşağı yönlü vücut pozisyonu anlamını tetiklemiş ve neden-sonuç ilişkisi yoluyla 'aşağı yönlü vücut pozisyonu' için 'aşağı yönlü uzamsal yönelim' düzdeğişmecesi kurulmuştur. Daha sonra bu aşağı yönlü uzamsal yönelim duygu durumu hedef alanı içindeki MUTSUZLUK kavramıyla eşleştirilmiştir.

Ruiz de Mendoza ve Masegosa (2014) düzdeğişmeceler için geçerli olan *genişleme* (İng. *expansion*), *eksiltme* (İng. *reduction*), *bağıntı* (İng. *correlation*), *karşılaştırma* (İng. *comparison*), *yansıma* (İng. *echoing*), *güçlendirme* (İng. *strengthening*), *hafifletme* (İng. *mitigation*), *değiştirgenleştirme* (İng. *parametrization*) ve *özümseme* (İng. *saturation*) içerik işlemlerinden söz etmiştir. Bu işlemlerden genişleme ve daralma özellikle düzdeğişmeceler için kullanılan süreçlerdir (Ruiz de Mendoza ve Masegosa, 2014: 92). Birbirine zıt iki işlem olan genişleme ve daralmadan ilki bir kavrama erişim sağladığımız noktayla ilişkilendirdiğimiz kavramsal malzeme miktarının artması olarak tanımlanırken, ikincisi kavramın ya da *kavramsal karmaşıklık* (İng. *conceptual complex*) bir parçasına *kavramsal belirginlik* (İng. *conceptual prominence*) vermek olarak tanımlanmaktadır. Düzdeğişmeceli genişleme ve daralma işlemleri daha önce sözünü ettiğimiz düzdeğişmecenin bir alan vurgulama işlemi (Barcelona, 2003a) olduğu savıyla da uyumludur. Dilbilgiselleşme sürecinde de düzdeğişmeceli genişleme ve daralma işlemlerinin bulunduğu söylenebilir. Dilbilgiselleşme sürecinin başında kaynak birimin bir özelliğe kavramsal belirginlik yüklenerek o özellik vurgulanabilir ve bu özellik dildeki yeni anlamla ya da dilbilgisel işlevle eşleştirilebilir. Bazı durumlarda ise dilbilgiselleşme sürecine giren kaynak birimin bir özelliğinden yola çıkarak düzdeğişmeceli genişleme yoluyla o birimin ait olduğu üst ulamın özellikleriyle yeni kavram ya da işlev eşleştirilebilir.

2.6. ÇÖZÜMLEME MODELİ

Dilbilgiselleşme sürecinin bilişsel işleyişini ortaya koymayı amaçladığımız çalışmamızda, Birinci Bölümde dilbilgiselleşmenin tanımını ve dilbilgiselleşme çalışmalarını özetledikten sonra, İkinci Bölümün buraya kadar olan bölümünde Bilişsel Dilbilim ve daha özel olarak Bilişsel Dilbilgisi çerçevesinde dilbilgiselleşmede işlediği düşünülen eğretileme ve düzdeğişmece kavramlarını ele alındı. Bu kavramların dilbilgiselleşmeyle ilgilerini ilgili kısımlarda yaptığımız yorumlarla belirtildi. Daha sonra dilbilgiselleşme sürecinde birlikte ya da eşzamanlı işlediğini düşündüğümüz eğretileme ve düzdeğişmecenin nasıl ilişkilendirilebileceğini ele alındı. Bu noktadan sonra yukarıdaki kısımlarda değinilen

ve Şekil 4, 5 ve 6’da görselleştirdiğimiz süreçleri dilbilgiselleştirmeye ilişkilendirerek ve dilbilgiselleşmeyi açıklayacak bilgileri de ekleyerek ayrıntılandırmaya çalışacağız.

Eğretilerde biçimin korunum anlamının değiştiğini, düzdeğişmecedeki ise anlamın bir şekilde korunup biçimin değiştiğini söyleyebiliriz:

(35) a. Bugün *enerjim yerlerde*.

b. Salona girdiğimizde bizi devasa bir *Picasso* karşılıyordu.

(35a)’daki OLUMSUZ AŞAĞIDIR kavramsal eğretilemesindeki *enerjim yerlerde* dilsel anlatımı biçimini değiştirmeden farklı bir anlam kazanmışken, (35b)’deki ÜRÜN için ÜRETİCİ düzdeğişmecesinde ‘Picasso tablosu’ yerine *Picasso* birimi kullanılmış ve biçim değişmiş ama anlam yine aynı kalmıştır. Dilbilgiselleşme sürecinde işe hem biçim hem de anlamın değiştiği iki yollu bir değişim vardır. Buna bir de (19)’da ölçek olarak sunduğumuz ulamsal değişim eklendiğinde, dilbilgiselleşmeyi çözümleyebilmek için düzdeğişmeceli ve eğretilmeli aktarımın beraber açıklanabildiği ve görselleştirilebildiği ve anlam, biçim ve ulam değişimlerini de gösterebileceğimiz üç ölçek içeren bir çözümleme aracına gereksinim vardır. Bunun dışında çalışmamızın çeşitli bölümlerinde üzerinde durduğumuz dilbilgiselleşmenin ardında yatan güdülenmelerin de görselleştirilmesi gerekmektedir.

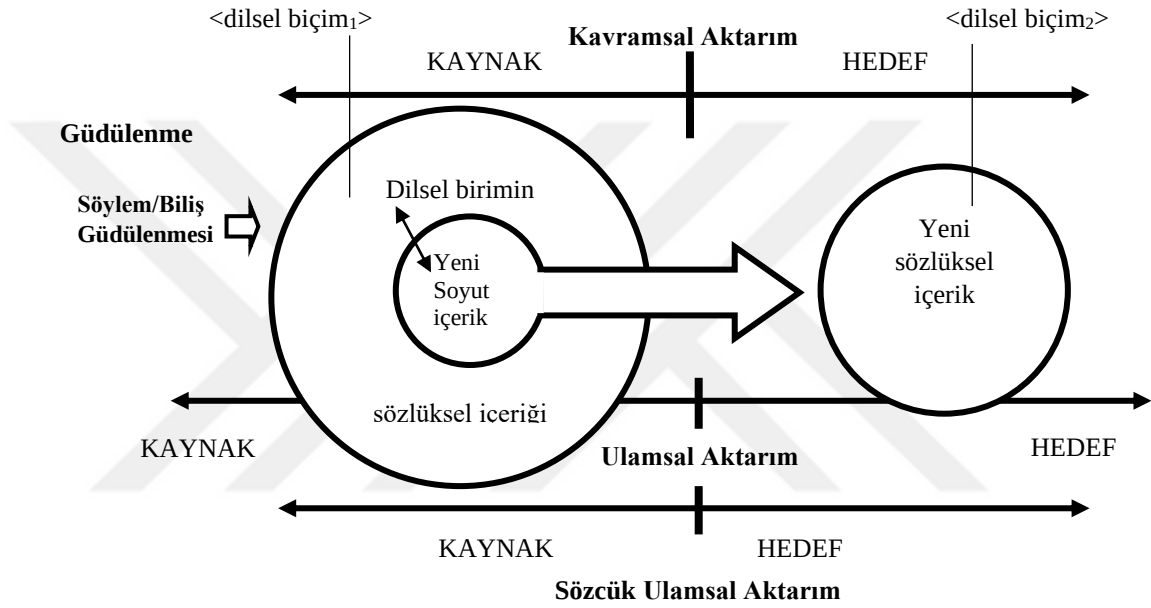
Bu gereksinimler doğrultusunda;

- dilbilgiselleşme sürecindeki söylemsel/bilişsel güdülenmeleri gözeten,
- dilbilgiselleşmeye kaynaklık eden dilsel biçimi gösteren,
- bu biçimin düzdeğişmece sürecinde seçilen (daraltılan ya da genişletilen) özelliklerini sergileyen,
- dilsel olarak belirtilme gereksinimi duyulan kavramı içeren,
- bu kavramı belirtecek olan dilsel birimle bu kavram arasındaki eğretilmeli ilişkiyi betimleyen,
- dilbilgiselleşme sürecinin sonucunda dilsel birimin aldığı biçimi gösteren,

- süreç boyunca gerçekleşen kavramsal, ulamsal ve sözcük ulamsal değişimleri gösteren,

bir şema çizilmesi gerekmektedir. Bu amaçla Heine, Claudi ve Hünnemeyer (1991: 109) ve Panther ve Thornburg (2004)'teki şemaları kullanarak dilbilgiselleşme sürecini açıkça belirten aşağıdaki gösterimi geliştirdik:

Şekil 7: Dilbilgiselleşme Şeması

Şekil 7'deki şema yukarıda verdiğimiz bütün ölçütleri sağlayan ve dolayısıyla dilbilgiselleşme olgusunu ayrıntılı bir şekilde gösterebilen bir gösterim yoludur. Dildeki söylemsel/edimbilimsel ya da bilişsel bir güdülenmeyle başlayan dilbilgiselleşme süreci '<dilsel biçim₁>'de yer alan dilsel birimin dilbilgiselleşme sürecine girmesini tetiklemiştir. Bu dilsel birimin sözlüksel içeriğindeki bir özellik düzdeğişmeceli olarak vurgulanarak yeni bir soyut içerik oluşturulmakta, bu soyut içerik de eğretilmeli aktarılacak '<dilsel biçim₂>'ye dönüşmektedir. Şekil 7'deki gösterimi Türkçedeki 'bir' tanımlığının dilbilgiselleşme süreci üzerinde açıklayabiliriz. Türkçede belirli tanımlık ulamı olmasa da belirsiz bir tanımlık olan "bir" dilsel biriminin dilbilgiselleşme sürecinde olduğu söylenebilir. "bir" tanımlığı

aslında “bir” sayı adıdır (Tat, 2010). “bir” tanımlığının dilbilgiselleşme süreciyle ilgili şu gözlemleri yapabiliriz:

- Tat’ın (2010) belirttiği gibi “bir” dilsel birimi bir sıfat öbeğinde baş addan önce geldiğinde yalnızca belirsiz tanımlık olarak yorumlanabilmektedir.

- (36) a. bu bir/iki kırmızı elma (senin olsun)
b. *bu kırmızı bir elma
b. kırmızı bir elma

Örnekte de görüldüğü gibi ‘bir’ dilsel birimi sıfattan önce geldiğinde sayı olarak yorumlanmaktadır. (1b) örneğinde belirli gösterici ‘bu’ olduğu için ve ‘bir’ dilsel birimi baş addan önce yalnızca belirsiz tanımlık için yorumlanabileceği için öbek dilbilgisidışı olmuştur.

- “Bir” sayı adı aslında belirli bir niteleme yapmaktadır. Bu sayı adından dilbilgiselleşen “bir” tanımlığı ise belirsizlik göstermektedir. Bu açıdan Heine, Claudi ve Hünemeyer’in (1991) eğretileme tanımında yer alan aykırılık özelliğine karşılık gelmektedir. Dilbilgiselleşme sürecinin girdisi olan “bir” sayı adıyla çıktısı olan “bir” tanımlığı kavramsal bir aykırılık oluşturmaktadır.
- Heine, Claudi ve Hünemeyer’in (1991) eğretilemelere yönelik olarak sözünü ettiği bir diğer özellik de kural ihlalidir. ‘bir’ belirsiz tanımlığı çoğul adlarla da kullanılabilmekte ve Türkçede sayı adlarıyla nitelenen adlar çoğul eki almazlar kuralı ihlal edilmektedir:

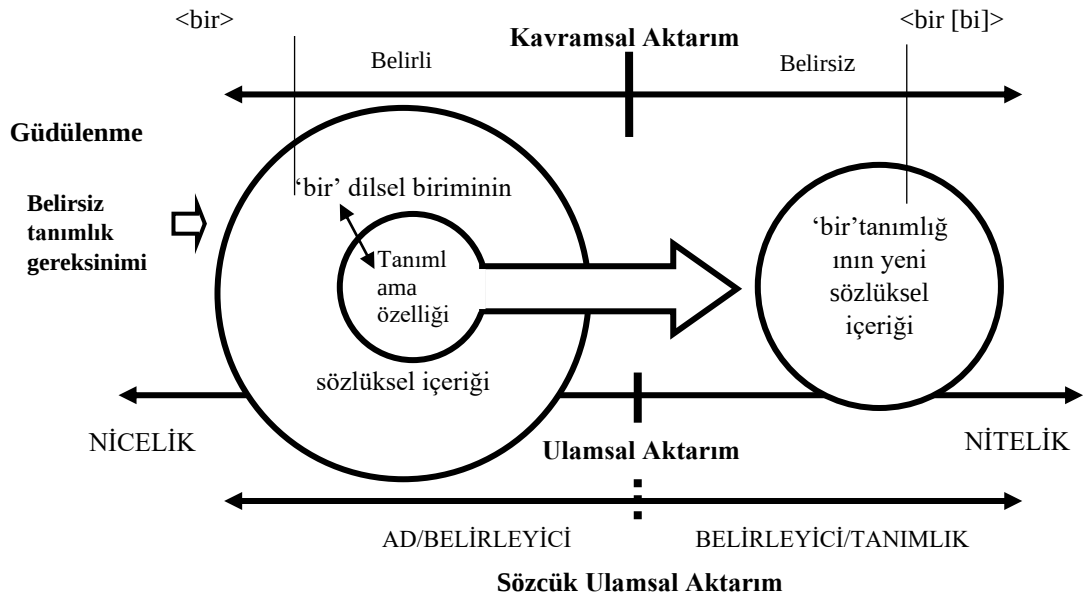
- (37) a. Fuara bir kitaplar gelmiş görmen lazım.
b. *Özkan iki kitaplar almış.

Yukarıdaki örnekte ‘bir’ dilsel biriminin hiç dilbilgiselleşmemiş olduğunu varsaydığımızda ‘bir’ sayı adından sonra çoğul bir ad gelmesi (2b)’deki gibi kural ihlali olacaktır ancak (2a) tümcesi dilbilgiseldir.

- ‘bir’ dilsel birimi sayı adı olarak kullanıldığında sesbilimsel malzemesinde herhangi bir eksilme olmamaktadır. Ancak, belirsiz tanımlık olarak kullanılan ‘bir’ dilsel biriminde henüz yazıya geçmemiş olsa da sözcük sonundaki [r] sesi eksiltilmekte, yani dilsel birim aşınmaktadır.
- Belirsiz tanımlık olarak kullanılan ‘bir’ dilsel biriminin kullanım sıklığı çok artmış (bunu TUD’dan verilerle destekleyelim), dolayısıyla Bybee ve Pagluica’nın belirttiği gibi dilsel birim genelleşmiştir.

‘bir’ belirsiz tanımlığının dilbilgiselleşme sürecini özetleyecek olursak, Türkçede belirsiz adları göstermek için herhangi bir dilsel birim yoktur. Böyle bir söylemsel/edimbilimsel gereksinim dil düzeneğini sözlükçeden uygun bir aday aramaya itmiştir. Belirtme özelliği olan ‘bir’ sayı adının temel özelliği/kavramı belirtme/niteleme özelliği düzdeğişmeceli bir daralma yoluyla ‘bir’ tanımlığına aktarılmıştır. Daha sonra bu dilsel birim farklı kavram alanındaki bir kavramı (belirsizlik) belirtmek için kullanılmaya başlanmış, yani eğretilmeli bir aktarım yapılmıştır. Bu süreci aşağıdaki gibi bir şekilde görselleştirebiliriz:

Şekil 8: ‘bir’ Tanımlığının Dilbilgiselleşme Şeması

Şekil 8'deki süreci şu şekilde açıklayabiliriz: Türkçede belirsiz tanımlık olmadığı için ve dil kullanıcıları belirsiz adların tanımlanması gereksinimi duydukları için söylem-edimbilimsel bir güdülenmeyle dilbilgisi süreci başlamıştır. Bu süreçte bazı kaynaklarda *belirleyici* (İng. *determiner*) ulamının altında ele alınan sayı adlarından <bir> kaynak birim olarak seçilmiştir. Düzdeğişmeceli bir aktarım yoluyla 'bir' sayı adının sözlüksel içeriğinde bulunan belirleme/tanımlama özelliği yeni bir soyut içerik olarak seçilmiş ve bu içerik 'bir' sayı adından daha soyut bir kavram olan 'bir' tanımlığına eğretilmeli olarak aktarılmıştır. Yani daha soyut bir dilbilgisel kavramı açıklamak için daha somut bir dilbilgisel kavramdan yararlanılmıştır. Kavramsal aktarım ölçeğinde belirli tanımlamadan belirsiz tanımlamaya doğru bir aktarım yapılmıştır. Bu da daha önce sözünü ettiğimiz aykırılık özelliğini göstermektedir. Ulamsal aktarım ölçeğinde ise nicelik bildiren 'bir' sayı adından nitelik bildiren 'bir' tanımlığına bir aktarım yapılmıştır. Sözcük ulamsal aktarım ölçeğinde ise bazı kaynaklarda ad ulamında, bazı kaynaklarda ise belirleyici ulamında gösterilen sayma sayılarından olan 'bir' sözcüğünün ulamı belirleyici/tanımlık ulamına aktarılmıştır. Eğer 'bir' sayı sözcüğünü bir ad olarak kabul edersek ve 'bir' belirsiz tanımlığının ulamını belirleyici ya da tanımlık olarak gösterdiğimizde ulamsal aktarım boyutunda da eğretilmeli bir aktarımdan söz edebiliriz. Eğer 'bir' sayı sözcüğünü belirleyici olarak kabul edersek bu durumda 'bir' tanımlık ulamında olacaktır. Tanımlıklar alanyazında belirticilerin altulamı olarak sınıflandırılmaktadır, bu durumda buradaki aktarımın eğretilmeli olmaktan çok düzdeğişmeceli bir aktarım olduğu söylenebilir. Son olarak bir tanımlığının sözlüksel içeriği <bir [bi]> biçimiyle ilişkilendirilmiştir.

Dilbilgiselleşmeye bilişsel bakış açısının ele alındığı bu bölümde dilbilgiselleşmede önemli rol oynayan eğretilme ve düzdeğişmece süreçlerinin alanyazında nasıl ele alındığı araştırma konumuz da göz önünde bulundurularak tartışılmıştır. Tartışmalar sonucunda dilbilgiselleşme sürecini çözümlememizi ve görselleştirmemizi sağlayacak bir gösterime ve bu gösterimden doğan bir modele ulaştığımızı söylemek mümkündür. Çalışmanın bir sonraki bölümünde Türkçedeki dilbilgiselleşme örneklerinin bu model ve gösterim çerçevesinde çözümlenmesini ve bu çözümlemelerde karşılaşılabileceğimiz örüntüleri ele alacağız.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇÖZÜMLEME VE BULGULAR

3.1. GİRİŞ

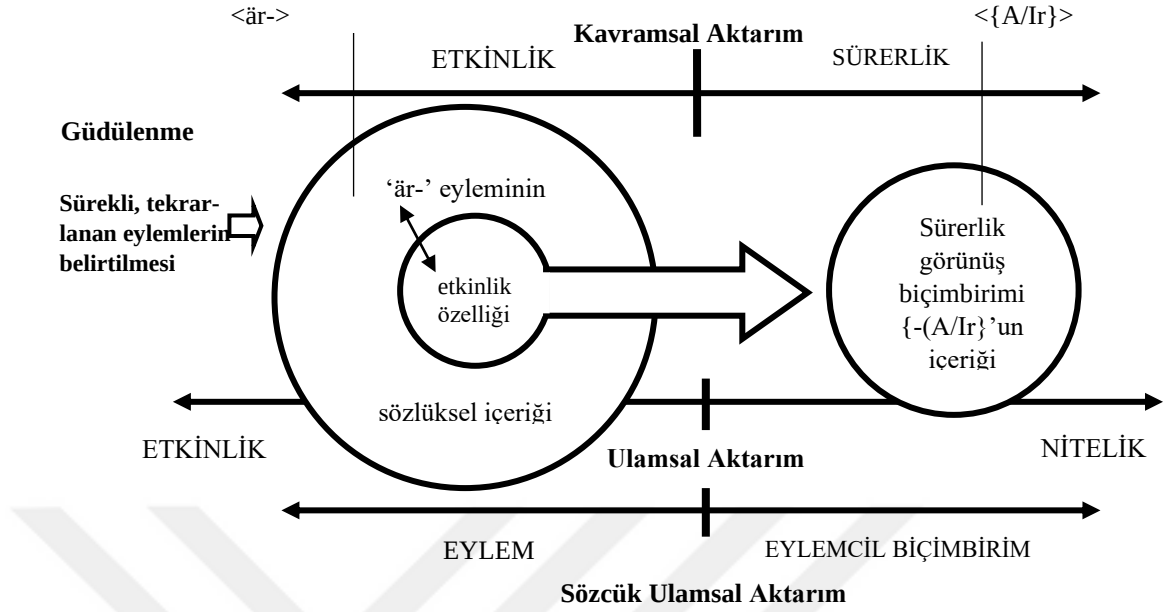
Dilbilgiselleşmeye bilişsel bakış açısının ele alındığı ve dilbilgiselleşmeyi çözümlmek ve çözümlmeleri görselleştirmek için bir modelin geliştirildiği ikinci bölümden sonra, bu bölümde çözümlme modelimiz Türkçedeki dilbilgiselleşme olguları arasından seçilen örnekler üzerinde sınanacaktır. Çözümlmelerimizin sonucunda elde edilen bulgular bölümün sonunda derlenip genel ana hatlar olarak sunulacak ve önceki bölümlerle ilişkilendirilecektir.

3.2. ÇÖZÜMLEME

Türkçe eklemeli bir dil olması bakımından türetim ve çekim biçimbirimleri açısından çok zengin bir dildir. Bu kadar geniş bir biçimbirim dökümüne sahip olan bir dilde dilbilgiselleşme olgularının da fazla olması kaçınılmazdır. Ancak dildeki bütün dilbilgiselleşme olgularını tartışmaya yer bırakmayacak şekilde belirlemek ve çözümlmek bu çalışmanın kapsamını ve araştırmacının bilimsel formasyonunu aşan bir çaba gerektirmektedir. Çünkü hem Türkçedeki dilbilgiselleşme olguları bir yüksek lisans tezinde incelenemeyecek kadar çoktur hem de Türkoloji alanında bilimsel formasyonla birlikte eski metinleri okuyabilme becerisi gerektirmektedir. Dolayısıyla çalışmamızda Türkolog ve dilbilimcilerin dilbilgiselleşme üzerine yaptıkları çalışmalardan derlediğimiz, eylem, ad, ilgeç, söylem belirleyicisi ve tümleyici ulamlarından seçilen ve dilbilgiselleşme sürecinin açıkça görülebildiği örnekler çözümlenmiştir.

Türkçenin yazılı kaynaklarının Hint-Avrupa dillerini ve özellikle Sanskritçe gibi çok eski tarihlere dayanmaması dilbilgiselleşme süreçlerinin takip edilmesini güçleştirmektedir. Ayrıca çok sayıda eşbiçimli dilsel birimin olması ya da aynı dilsel biçimin çok farklı işlevlerle kullanılması çözümlmede kullanılacak örneklerin

Şekil 9: {-A/Ir} Geniş Zaman / Sürerlik Görünüş Biçimbiriminin Dilbilgiselleşme Şeması

Şekil 9'da da görüldüğü gibi ulaç olarak kullanılan *är-* eylemi sürekli olan, tekrarlanan, alışkanlık haline gelen eylemleri anlatmak için gereksinim duyulan bir dilbilgisel yapıyı karşılamak için seçilmiştir. Bu süreçte *är-* eyleminin kılıcılı etkinlik yani hareket özelliği düzdeğişmeceli aktarım yoluyla seçilmiştir. Daha sonra bu özellik sürerlik alanına eğretilmeli olarak aktarılmış ve dilbilgiselleşme sürecinde ulaç olarak görünen *är-* eylemi bağımlı biçim olan {-A/Ir} biçimbirimine dönüşmüştür. Kavramsal olarak ETKİNLİK alanından SÜRERLİK alanına bir aktarım gerçekleşirken, ulamsal ölçekte ETKİNLİK ulamından eylemin bir özelliğini gösteren NİTELİK ulamına doğru bir soyutlama yapılmıştır. Sözcük ulamsal düzlemde ise eylem ya da ulaç bağımsız biçiminden bir bağımlı biçime geçiş yapılmış ve bir biçimbirim ortaya çıkmıştır.

3.2.2. {-(I)yor} Şimdiki Zaman / Bitmemişlik Görünüş Biçimbiriminin Dilbilgiselleşme Süreci

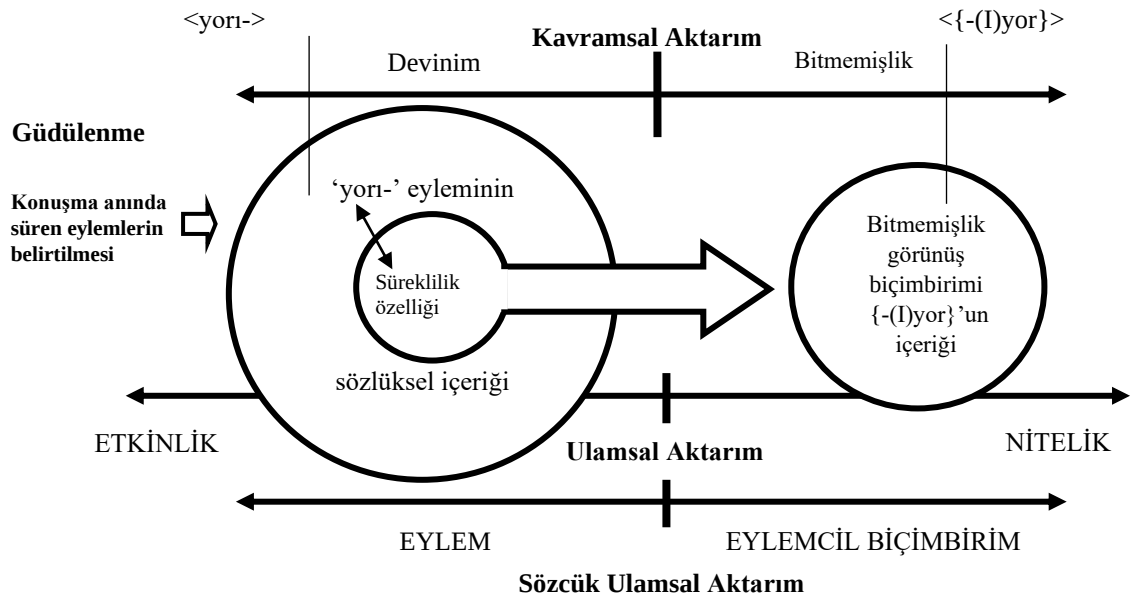
Türkoloji alanındaki birçok bilim insanı tarafından Türkçede günümüzde geleneksel dilbilgisinde şimdiki zaman biçimbirimi olarak tanımlanan bitmemişlik görünüş biçimbirimi *-yor* ekinin köken açısından *yor-* (yürü-) eylemine

dayandığını savunulmaktadır. Gülensoy'un (2007: 1162) <-yori- [>-yorur> *-yori> -yor] biçiminde verdiği dilbilgiselleşme sürecine ilişkin şu gözlemleri yapabiliriz:

- Devinin bildiren *yori-* eyleminin sözlüksel içeriğinde yer alan süreklilik anlamı düzdeğişmeceli daralma yoluyla yeni bir soyut içerik oluşturmuş ve Türkçenin belli bir evresinde bulunmayan bitmemişlik görünüşünü belirtmek için kullanılmaya başlamıştır.
- Kuznetsov (1995: 207) dilbilgiselleşme sürecinin ilk evrelerinde bu birimin yalnızca devinin bildiren eylemlere eklenmiş olabileceğini ileri sürmüştür. Bizce de dilbilgiselleşme sürecindeki birim daha sonra *yayılım* göstererek bütün eylem türlerine eklenmeye başlamıştır.
- Biçimsesbilgisi açısından baktığımızda, *yori-* eyleminden dilbilgiselleşen *-yor* biçimbiriminin sesbilimsel malzemesinin bir bölümünü kaybettikten sonra donuklaştığını ve Türkçenin ünlü uyumlarına uymayan bir ek biçimine dönüştüğünü söyleyebiliriz.
- {-I(yor)} bitmemişlik görünüşü biçimbirimi dilbilgiselleşmesi sırasında genişleme yoluyla devinin bildirmeyen, hatta durum bildiren eylemlere de eklenmeye başlamıştır. Bu durum da bir *aykırılık* yaratmaktadır.

(39) Ali tam karşımda **duruyordu**.

Şekil 10: {-I(yor)} Şimdiki Zaman / Bitmemişlik Görünüş Biçimbiriminin Dilbilgiselleşme Şeması

Şekil 10'da de görüldüğü gibi eylemlerin konuşma anında devam ettiğini bildirme gereksinimiyle güdülenen dilbilgiselleşme sürecinde *yoru-* eylemi kaynak birim olarak seçilmiştir. Düzdeğişmeceli daralma yoluyla *yoru-* eyleminin sözlüksel içeriğinde bulunan süreklilik özelliği yeni bir soyut içerik olarak seçilmiş ve – *yorbitmemişlik* görünüşü belirticisinin yeni işlevsel içeriğine aktarılmıştır. Kavramsal aktarımda eğretilmeden daha çok bir düzdeğişmeceli aktarım olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü devinim kavramsal alanından süreklilik alanına bir aktarım vardır ve devinimde süreklilik içkin bir özelliktir. Kavramsal aktarım ölçeğinde bir etkinlikten bir niteliğe doğru bir aktarım söz konusudur. Dilbilgiselleşmeye konu olan *yoru-* eylemi bir etkinlik bildirirken, {-I}yor} biçimbirimi eklendiği eylemin bir niteliğini belirtmektedir. Sözcük ulamsal aktarımda ise sözlüksel birim olan eylemden dilbilgisel bir birim olan eylemcil biçimbirime bir aktarım vardır.

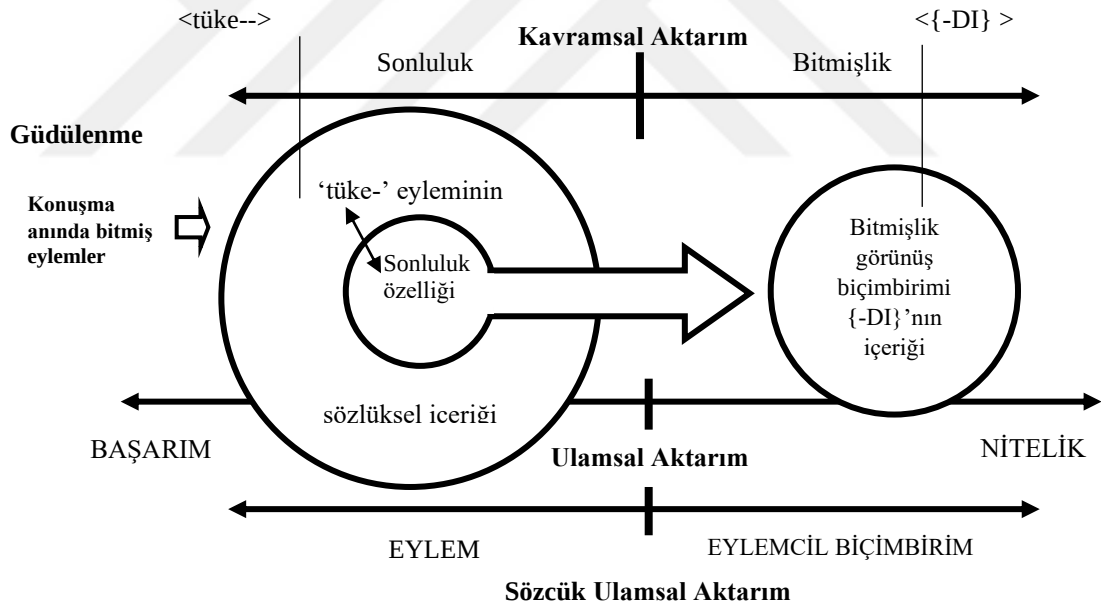
3.2.3. {-DI} Geçmiş Zaman / Bitmişlik Görünüşün Biçimbiriminin Dilbilgiselleşme Süreci

Alanyazında geçmiş zaman biçimbiriminin kökenine ilişkin bir uzlaşmazlık vardır. Bazı araştırmacılar bu biçimbirimin en eski şekli *tüke-* (bitmek, sona ermek, tükenmek) eyleminden dilbilgiselleştiğini, bazılarının da eylemden ad türeten eski bir –*D/-T* biçimbirimi (Benzing 1952; Tekin, 2013) ve soyut isimler üreten –*uq* biçimbiriminin birleşiminden, yani –*DUK* ortaç biçiminden dilbilgiselleştiğini öne sürmektedirler (Kuznetsov, 1995).

İlk görüşü doğru kabul ettiğimizde şöyle bir dilbilgiselleşme süreciyle karşılaşırız. *Tüke-* eylemi Oğuzcaya ait olup Türkçeye geçiş yaparken eylemin son ünsüzü ses aşımına uğrayarak yuvarlak ünsüzleri de düz ünsüzlere dönüşüp *dt-* biçimbirimine dönüşmüştür. Dilbilgiselleşme kuramı açısından ele alındığında Oğuzcada kullanımda olan bir eylem ulamı içerisinde yer alan bağımsız *tüke-* sözcüğü zaman içerisinde Türkiye Türkçesinde ulamsal açıdan değişime uğrayarak bağımlı bir biçimbirim durumuna gelir (Kuznetsov, 1995: 209). Bu dilbilgiselleşme süreci hakkında şu gözlemleri yapabiliriz:

- Başarım bildiren, yani gerçekleşmesi için belli bir sona ulaşması gereken *tüke-* eyleminin sözlüksel içeriğinde yer alan sonluluk anlamı düzdeğişmeceli daralma yoluyla yeni bir soyut içerik oluşturmuş ve Türkçenin belli bir evresinde bulunmayan bitmişlik görünüşünü belirtmek için kullanılmaya başlamıştır.
- Dilbilgiselleşme sürecinin ilk evrelerinde bu birimin yalnızca başarım bildiren eylemlere eklenmiş olabilir. Bizce de dilbilgiselleşme sürecindeki birim daha sonra *yayılım* göstererek bütün eylem türlerine eklenmeye başlamıştır.
- Biçimsesbilgisi açısından baktığımızda, *tüke-* eyleminden dilbilgiselleşen *-DI* biçimbiriminin sesbilimsel malzemesinin bir bölümünü kaybettiğini söyleyebiliriz.

Şekil 11: {-DI} Geçmiş Zaman/Bitmişlik Görünüş Biçimbiriminin Dilbilgiselleşme Şeması 1

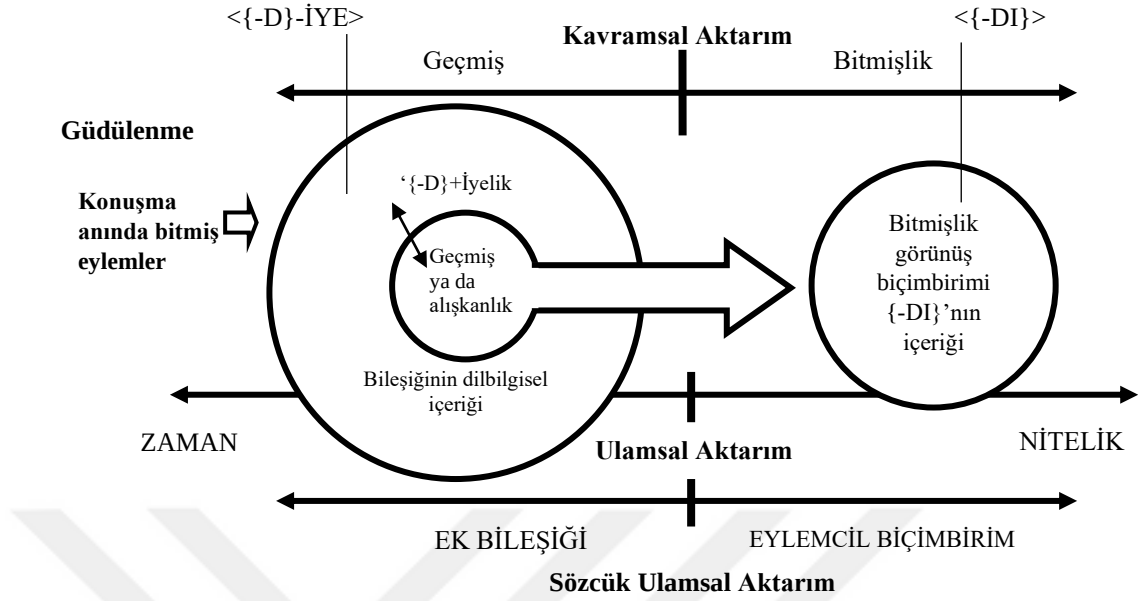
Şekil 11’de de görüldüğü gibi bağımsız biçim olan *tüke-* eylemi konuşma anında bitmiş eylemleri belirtme gereksinimini karşılamak için seçilmiştir. Eylemin sözlüksel içeriğinde bulunan sonluluk özelliği düzdeğişmeceli daralma yoluyla seçilmiş ve yeni bir birim oluşturulmuştur. Daha sonra bu birim eğretilmeli

aktarımla bitmişlik görünüşü kavramsal alanına aktarılmış ve dilbilgiselleşme süreci sonunda {-DI} biçimbirimi elde edilmiştir. Bu süreçte sonluluk kavramsal alanından bitmişlik kavramsal alanına bir aktarım gerçekleştirilmiştir. Ulamsal aktarım düzleminde ise BAŞARIM alanından NİTELİK alanına bir soyutlama yapılmıştır. Sözlük ulamsal düzlemde ise eylem gibi bağımsız bir birimden eylemcil biçimbirim gibi bağımlı bir birime geçiş olmuştur.

Ancak birçok araştırmacı (Gabain, 1995; Tekin, 2000; Erdal, 2004; Kartallıoğlu, 2007), bitmişlik görünüşü / geçmiş zaman biçimbiriminin *tüke-*, *tur-* gibi eylem kökenli olamayacağını, bu biçimin eskiden dilde bulunan ve eylemden ad türeten bir {-D} biçimbirimiyle, bu biçimbirime eklenen iyelik eklerinin birleşiminden dilbilgiselleştiğini ileri sürmüştür. Bu senaryoyu kabul ettiğimizde ise aşağıdaki genellemeleri ileri sürebiliriz:

- Eylemden ad türeten {-D} biçimbirimi ve buna eklenen iyelik biçimbirimleri biçimbilimsel bir bileşik oluşturmaktadır.
- Daha sonra bu bileşik sesbilimsel eksiltme yoluyla sesbilimsel malzemesinin bir kısmını yitirmektedir.
- Adlara eklenen iyelik eklerinin eylem anlamı vermesi bir *aykırılık* olarak düşünülebilir. Ancak Kartallıoğlu (2007) Sahacadan verdiği örneklerde de bitmişlik görünüşü (görülen geçmiş zaman) biçimbirimine iyelik eklerinin eklendiğini göstermiştir.
- Aslında bir adcıl biçimbirim bileşiği olan yapı eylemcil bir özellik kazanmakta ve eylemlerin bitmişlik niteliğini gösteren bir dilsel birime dilbilgiselleşmiştir.
- Kartallıoğlu (2007) {-D} biçimbiriminin “geçmiş veya alışkanlık bildirme” işlevi olduğunu ileri sürmektedir

Şekil 12: {-DI}Geçmiş Zaman/Bitmişlik Görünüş Biçimbiriminin Dilbilgiselleşme Şeması 2

Bizim bu çalışmadaki amacımız dilbilgiselleşme sürecinin bilişsel olarak nasıl gerçekleştiğini göstermek olduğu ve Türkolojinin konusu olan bu tartışmalar bilimsel altyapımızı aştığı için herhangi bir yorum ya da çıkarımda bulunmadan her iki görüşü de çözümlemeyi tercih ettik.

3.2.4. Gelecek Zaman Biçimbiriminin Dilbilgiselleşme Süreci

Geleneksel dilbilgisinde gelecek zaman olarak tanımlanan ve aslında bir tür bitmemişlik bildiren $\{-(y)AcAK\}$ biçimbiriminin kökenine ilişkin birçok tartışma vardır. Korkmaz (1959) bu tartışmalara yer verdikten sonra bu biçimbirimin Türkçede emir, gereklilik ve dilek de belirten $\{-a\}$ biçimbirimi ve eşitlik, karşılaştırma, sınırlama gibi işlevleri olan $\{-çak\}$ biçimbiriminin birleşiminden oluştuğunu söylemektedir. Bu biçimbirimin dilbilgiselleşmesine ilişkin şunları söyleyebiliriz:

- $\{-a\}$ ekinin zamanla anlambilimsel ağarmaya uğramasıyla gelecek zaman bildirimi yok olmuş bu işlev birlikte kullanıldığı $\{-çak\}$ tarafından üstlenilmiştir (Korkmaz, 1959: 168).
- Söz konusu iki ek kaynaşarak tek bir birim gibi işlev görmeye başlamışlardır.

[illegible]

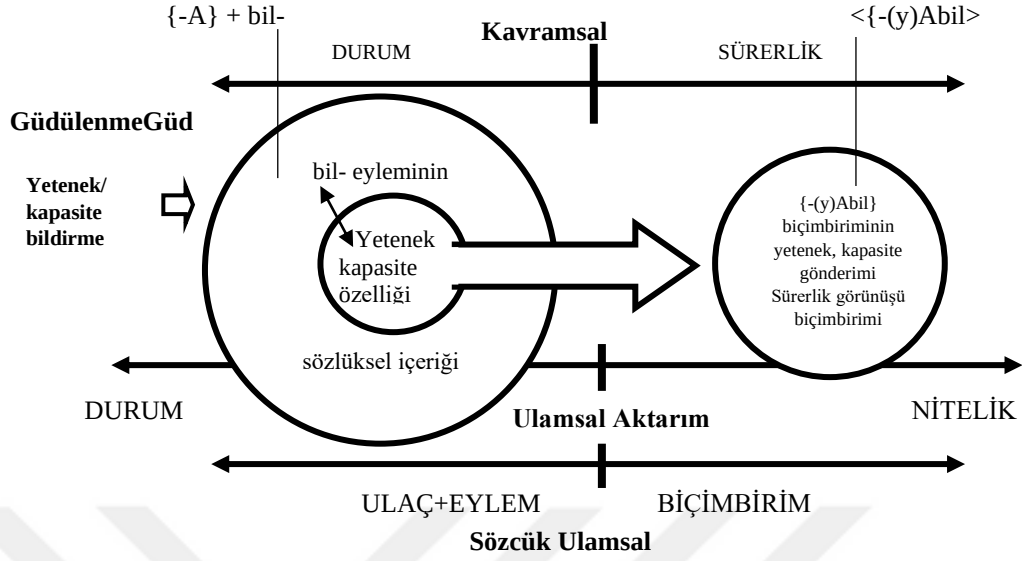
3.2.5. {- (y)Abil, - (y)Adur, - (y)Agel, - (y)Agit, - (y)Akal, - (y)Akoy, - (y)Agör, - (y)Ayaz, - (y)Iver} Biçimlerinin Dilbilgiselleşme Süreçleri

Türkçedeki *bil-*, *dur-*, *gel-*, *git-*, *kal-*, *koy-*, *gör-*, *yaz-* ve *ver-* eylemleri {-U/-A} ulacıyla birlikte dilbilgiselleşme sürecine girerek genellikle kiplik belirten

biçimbirimler oluşturmaktadır. Bu eylemlerle oluşturulan yapıların dilbilgiselleşme sürecini şu şekilde açıklayabiliriz:

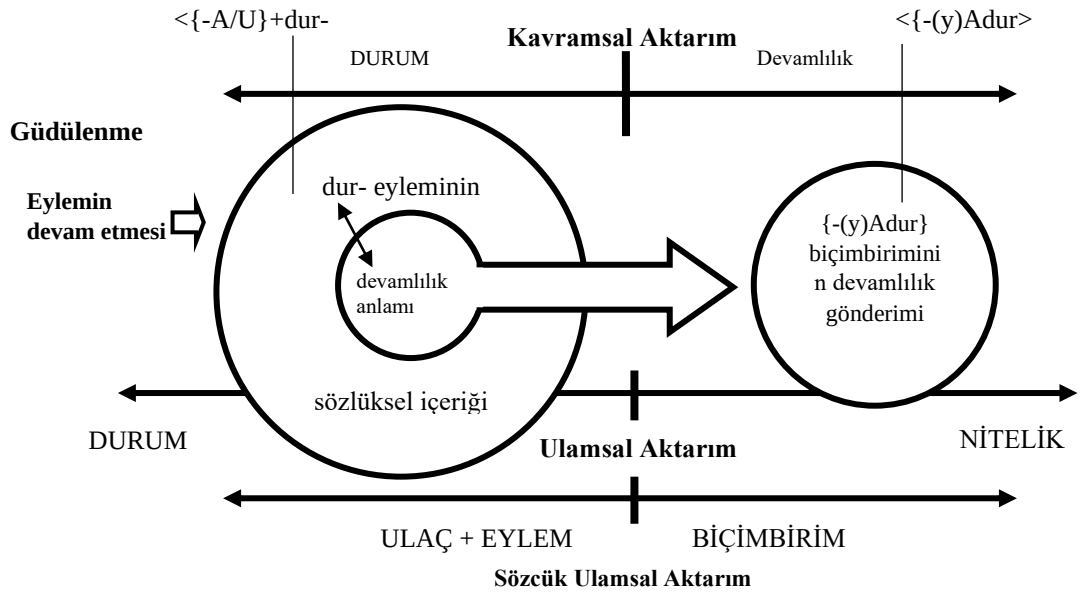
- Dilde belli bir bilişsel/söylemsel gereksinimi karşılamak için ulaç ve söz konusu eylemlerden oluşan bir yapı dilbilgiselleşme sürecine girmektedir.
- Söz gelimi, dilde yetenek, beceri bildirmek gereksinimi doğduğunda *bil-* eylemi ulaçla birlikte kullanılmaya başlamıştır. *bil-* eyleminin yetenek, kapasite içeriği yeni soyut içerik olarak seçilmekte ve (zihinsel) durum ulamsal alanından eylemin bir özelliğini gösteren nitelik ulamsal alanına eğretilmeli olarak aktarılmaktadır. Yani, zihinsel durum bildiren bir eylem yetenek, kapasite gösteren bir nitelik biçimbirimine dönüşmektedir.
- Türkçede bu tür yapıların dilbilgiselleşme sürecinin devam ettiğini söyleyebiliriz. Şöyle ki, ulaç ve eylem birleşiminden oluşan bu yapılarda, daha önce dilbilgiselleşmiş olan ulaç Türkçenin ses uyumlarına aykırı bir durum sergilemezken, dilbilgiselleşme sürecine yeni girmiş eylem kökenli birimler bu uyuma direnmektedir. Bu da dilbilgiselleşme sürecine giren yapının bir bölümünün ulamsal özelliklerini hala koruduğunu ve dolayısıyla sesbilimsel süreçlere direndiğini göstermektedir.
- *bil-*, *gel-*, *git-* eylemlerinin dilbilgiselleşme süreçlerinde bir aykırılık gözlenmezken, *dur-* ve *koy-* eylemlerinin dilbilgiselleşme süreçlerinde bir aykırılık görülmektedir. Bu eylemler durum ya da sonlu bir etkinlik (başarım) bildiren eylemlerdir ve süreklilik bildirmeleri beklenmez. Ancak *dur-* ve *koy-* eylemleriyle oluşturulan {-Adur} ve {-Akoy} birimleri süreklilik/devam bildirmektedir.

Şekil 14: {-(y)Abil} Biçiminin Dilbilgiselleşme Şeması

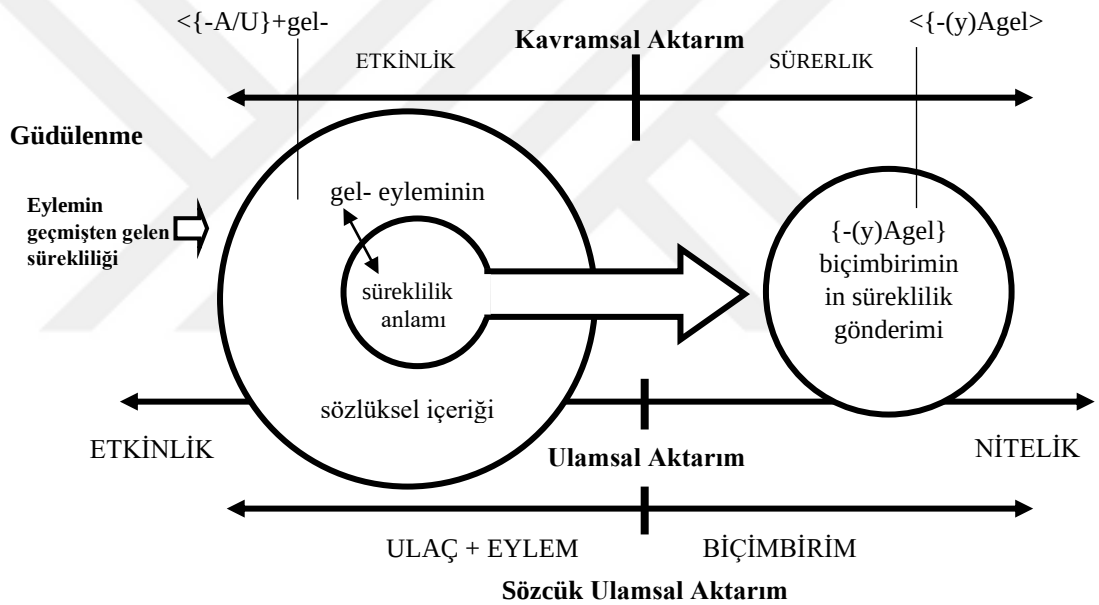
Şekil 14'te görüldüğü gibi bir eylemi gerçekleştirme yeteneği/kapasitesi bildirme gereksinimiyle güdülenen dilbilgiselleşme sürecinde *bil-* eylemi {-A/U} ulacıyla birlikte kaynak birim olarak seçilmiştir. Düzdeğişmeceli daralma yoluyla *bil-* eyleminin sözlüksel içeriğinde bulunan yetenek/kapasite özelliği yeni bir soyut içerik olarak seçilmiş ve -(y)Abil belirticisinin yeni işlevsel içeriğiyle eşleştirilmiştir. Kavramsal aktarım ölçeğinde bir zihinsel durumdan yetenek alanına doğru bir aktarım söz konusudur. Dilbilgiselleşmeye konu olan *bil-*eylemi bir durum bildiriyorken hedef yapı bir nitelik belirtmektedir.

Şekil 15: {-(y)Adur} Biçiminin Dilbilgiselleşme Şeması

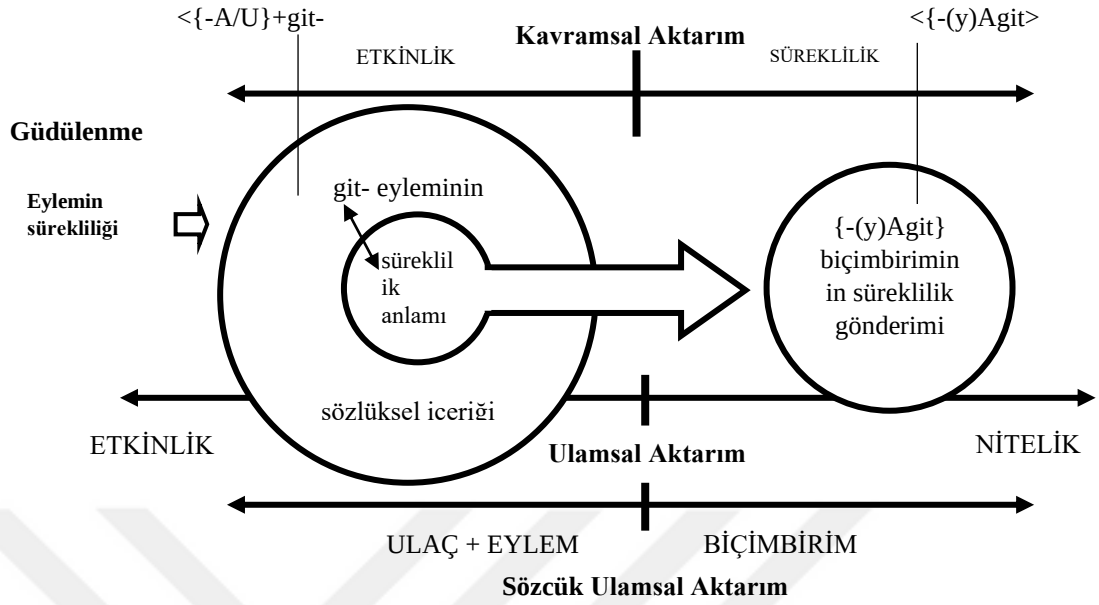
Şekil 15'te de görüldüğü gibi bir eylemin devamlı olarak yapılması gerektiğini bildirme gereksinimiyle güdülenen dilbilgiselleşme sürecinde *dur-* eylemi {-A/U} ulacıyla birlikte kaynak birim olarak seçilmiştir. Düzdeğişmeceli daralma yoluyla *dur-* eyleminin sözlüksel içeriğinde bulunan devamlılık özelliği yeni bir soyut içerik olarak seçilmiş ve -(y)Adur belirticisinin yeni işlevsel içeriğine aktarılmıştır. Kavramsal aktarım ölçeğinde bir durumdan yetenek alanına doğru bir aktarım söz konusudur. Dilbilgiselleşmeye konu olan *dur-*eylemi bir durum bildiriyorken hedef yapı bir nitelik belirtmektedir. Sözcük ulamsal aktarımda ise ulaş ve eylemden oluşan karmaşık dilsel yapıdan dilbilgisel bir birim olan eylemcil biçimbirime bir aktarım vardır.

Şekil 16: {-(y)Agel} Biçiminin Dilbilgiselleşme Şeması

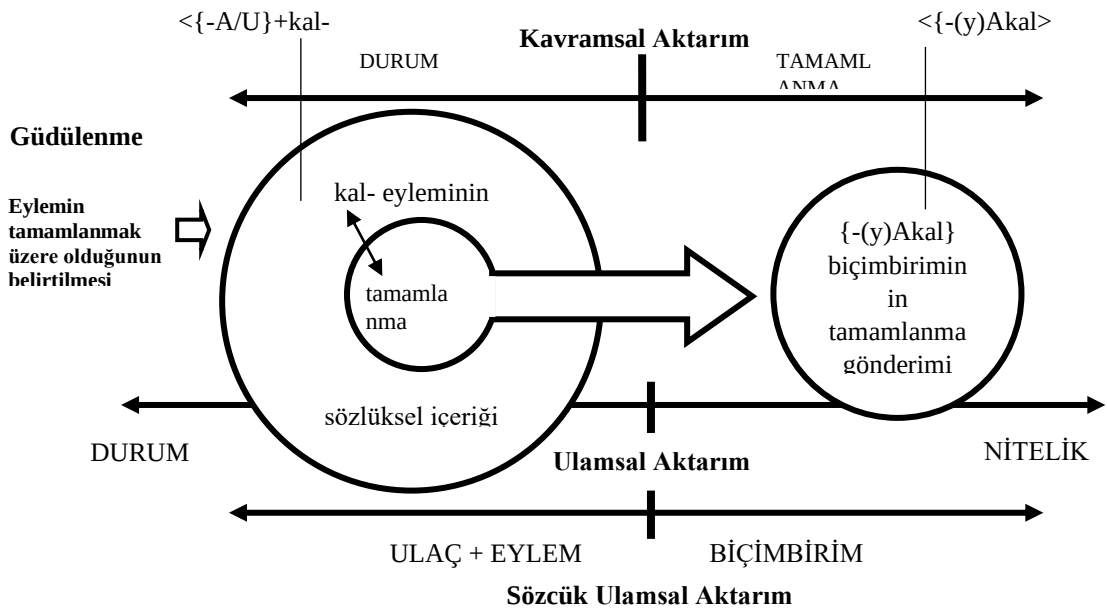
Şekil 16'da eylemin geçmişten gelen sürekliliğini belirtme gereksinimi *gel-* eyleminin {-A/U} ulacıyla birlikte kaynak birim olarak seçilmesine yol açmıştır. Düzdeğişmeceli daralma yoluyla *gel-* eyleminin sözlüksel içeriğinde bulunan süreklilik anlamı yeni bir soyut içerik olarak seçilmiş ve -(y)Agel belirticisinin yeni işlevsel içeriğine aktarılmıştır. Kavramsal aktarım ölçeğinde bir etkinlikten süreklilik alanına doğru bir aktarım söz konusudur. Dilbilgiselleşmeye konu olan *gel-*eylemi bir etkinlik bildiriyorken hedef yapı bir nitelik belirtmektedir. Sözcük ulamsal aktarımda ise ulaş ve eylemden oluşan karmaşık dilsel yapıdan dilbilgisel bir birim olan eylemcil biçimbirime bir aktarım vardır.

Şekil 17: {-y)Agit} Biçiminin Dilbilgiselleşme Şeması

Şekil 17’de görüldüğü gibi bir eylemin sürekliliğini bildirme gereksinimiyle güdülenen dilbilgiselleşme sürecinde *git-* eylemi {-A/U} ulacıyla birlikte kaynak birim olarak seçilmiştir. Düzdeğişmeceli daralma yoluyla *git-* eyleminin sözlüksel içeriğinde bulunan süreklilik anlamı yeni bir soyut içerik olarak seçilmiş ve -(y)Agit belirticisinin yeni işlevsel içeriğine aktarılmıştır. Kavramsal aktarım ölçeğinde bir etkinlikten yetenek alanına doğru bir aktarım söz konusuysen ulamsal aktarımda bir etkinlikten bir niteliğe aktarım vardır.

Şekil 18: {-y)Akal} Biçiminin Dilbilgiselleşme Şeması

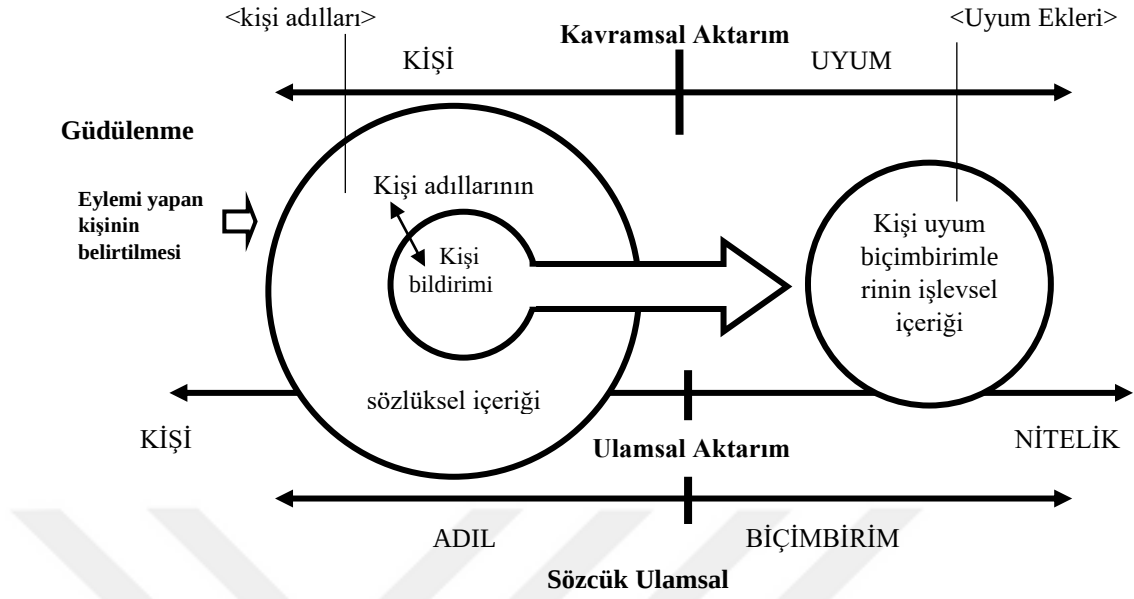
Şekil 18’de görüldüğü gibi bir eylemin tamamlanmak üzere olduğunu bildirme gereksinimiyle güdülenen dilbilgiselleşme sürecinde *kal-* eylemi {-A/U} ulacıyla birlikte kaynak birim olarak seçilmiştir. Düzdeğişmeceli daralma yoluyla *kal-* eyleminin sözlüksel içeriğinde bulunan tamamlanma anlamı yeni bir soyut içerik olarak seçilmiş ve *-(y)Akal* belirticisinin yeni işlevsel içeriğine aktarılmıştır. Kavramsal aktarım ölçeğinde bir durumdan tamamlanma alanına doğru bir aktarım söz konusuysa ulamsal aktarımda bir durumdan bir niteliğe aktarım vardır. Sözcük ulamsal aktarımda ise ulaş ve eylemden oluşan karmaşık dilsel yapıdan dilbilgisel bir birim olan eylemcil biçimbirime bir aktarım vardır.

3.2.6. Kişi Uyum Biçimbirimlerinin Dilbilgiselleşme Süreci

Sebzecioğlu ve Ekdi, Türkçenin eski dönemlerinde adilsildevriklik adı verdikleri bir olgu olduğunu ve Türkçedeki adılların bağımsız sözcük olma durumlarının işlevsel açıdan olmasa da tözel olarak devam ettiğini (2016: 345) ve bu birimlerin eylem ardı konumda kullanıldıklarını söylemiştir. Korkmaz (2007), Ergin (2003) gibi araştırmacılar da eylem üzerinde görülen kişi uyum eklerinin kişi adıllarından türediğini savunmuşlardır. Adılların kişi uyum eklerine dilbilgiselleşme sürecine ilişkin şunları söyleyebiliriz:

- Türkçenin belli bir döneminde eylem ardı konumda bağımsız birimler olarak görünen adıllar, dilde eylemi gerçekleştiren kişinin belirtilmesi gereksiniminin güdülediği dilbilgiselleşme sürecine girmişlerdir.
- Dilbilgiselleşme sürecinde aşınmaya uğrayan bu birimler sesbilimsel malzemesinin büyük bir bölümünü yitirmiş ve artık bağımlı biçimbirimler olmuşlardır.

Şekil 19: Kişi Uyum Biçimbirimlerinin Dilbilgiselleşme Şeması

Şekil 19'da görüldüğü gibi bir eylemi gerçekleştiren kişinin belirtilmesi gereksinimiyle güdülenen dilbilgiselleşme sürecinde kişi adıları kaynak birim olarak seçilmiştir. Düzdeğişmeceli daralma yoluyla kişi adılarının sözlüksel içeriğinde bulunan kişi gönderimi yeni bir soyut içerik olarak seçilmiş ve kişi uyum biçimbirimlerinin yeni işlevsel içeriklerine aktarılmıştır. Kavramsal aktarım ölçeğinde bir kişiden uyum alanına doğru bir aktarım söz konusuysa ulamsal aktarımda kişiden niteliğe bir aktarım vardır. Sözcük ulamsal aktarımda ise adıl ulamından dilbilgisel bir birim olan eylemcil biçimbirime bir aktarım vardır.

3.2.7. İyelik Biçimbirimlerinin Dilbilgiselleşme Süreci

Başdaş (2014: 150) pek çok Türkolog ve Altayistin Türkçedeki iyelik eklerinin kökenini kişi adıları ve ilgi biçimbirimi {-iñ} birleşimine dayandırdığını ileri sürmektedir. Bu dilbilgiselleşme süreci hakkında şunları söyleyebiliriz:

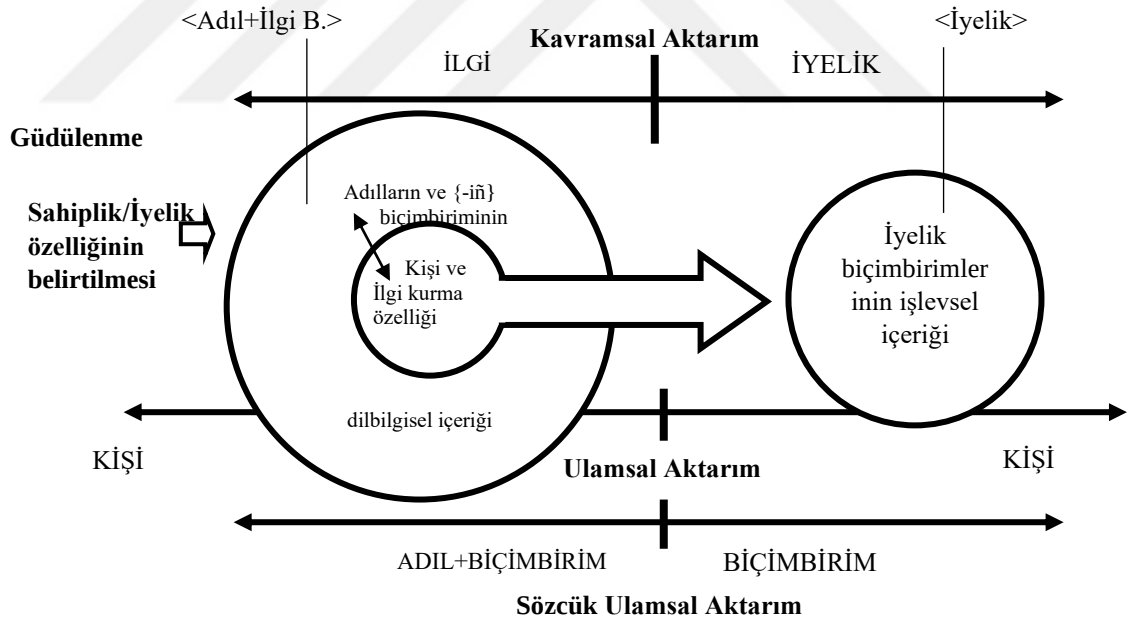
- Türkçenin belli bir döneminde *kişi adılı + ilgi biçimbirimi* yapısı adların iyelik özelliğini yansıtmak üzere kullanılmaya başlamıştır.

- (40) a. men-iñ ev
Ben-im ev(-im)
b. ben+iñ / men+iñ / min+iñ> +(I)m

(Başdaş, 2014: 151)

- Dilbilgiselleşme sürecinde biri sözlüksel bağımsız birim diğeri bağımlı biçimbirim olmak üzere bu iki birim kaynaşmıştır.
- Süreç ilerledikçe sesbilimsel malzemesinin büyük bölümünü yitiren bu dilsel birimler Türkiye Türkçesinde adlara eklenen iyelik biçimbirimlerini oluşturmuşlardır.
- Türkçedeki adlar ve bu adlarla ilgili olan iyeler arasında bir ilişki kuran iyelik biçimbirimlerinin dilbilgiselleşme sürecinde bir aykırılık göstermediği görülmüştür.

Şekil 20: İyelik Biçimbirimlerinin Dilbilgiselleşme Şeması

Şekil 20’de de görüldüğü gibi iyelik/sahip özelliğinin belirtilmesi gereksinimi ortaya çıktığında, kişi adıları ve ilgi biçimbirimi {+iñ} birlikte kullanılmaya başlamıştır. Birlikte dilbilgiselleşme sürecine giren bu birimlerin *kişi* ve *ilgi* özellikleri kullanılarak yeni bir soyut içerik oluşturulmuş ve bu içerik iyelik

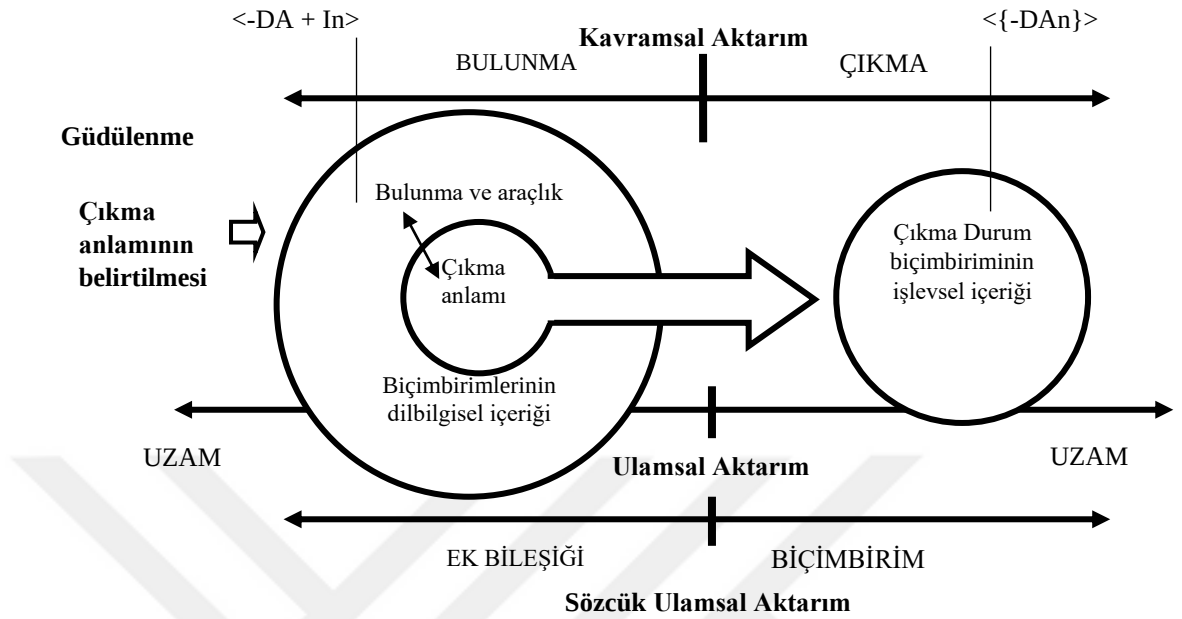
biçimbirimlerinin işlevsel içeriğine aktarılmıştır. Kavramsal aktarım düzleminde İLGİ'den İYELİK'e doğru olan aktarım için eğretilmeli aktarım demek güçtür. Çünkü İYELİK de bir tür İLGİ ilişkisi kurmaktadır. Dolayısıyla bu aktarımın düzdeğişmeceli olduğunu söyleyebiliriz. Ulamsal aktarım düzleminde de bir aktarım olmadığı görülmektedir çünkü kökeni kişi adılarına dayanan ve yine kişilerle ilgi kuran bir dilsel birime ulaşmıştır. Sözcük ulamsal aktarımda ise ADIL+BİÇİMBİRİM gibi daha karmaşık ve somut bir yapıdan daha soyut ve basit bir yapıya geçiş olmuştur.

3.2.8. {-DAn} Çıkma Durumu Biçimbiriminin Dilbilgiselleşme Süreci

Türkiye Türkçesinde çıkma durumunu gösteren {-DAn} biçimbiriminin bulunma durumu biçimbirimi {-DA} ve Eski Türkçede araçlık bildiren {-In} biçimbiriminin birleşiminden oluştuğu yönünde yaygın bir görüş vardır (Hatipoğlu, 1974). Ayrıca Hatipoğlu, Türkçede biçimbirimlerin birden fazla işlevi yerine getirmelerinin yaygın olduğunu ve Eski Türkçede bulunma durumu biçimbiriminin çıkma anlamını karşılamak için kullanıldığını ileri sürmüştür. Buna göre çıkma durumunun dilbilgiselleşme süreci için şunları söyleyebiliriz:

- Türkçenin bir döneminde çıkma anlamını da karşılayan bulunma durum biçimbirimi {-DA} ve araçlık biçimbirimi {-In} bir arada kullanılarak bir yerden çıkma anlamını karşılamaya başlamışlardır.
- Dilbilgiselleşme sürecinde kaynaşan bu biçimbirimler başka bir kavram alanındaki bir anlamı/işlevi karşılamaya başlamışlardır.
- Dilbilgiselleşmeye giren her iki birim de zaten biçimbirim oldukları için sesbilimsel malzemeleri azdır ve çok fazla aşınım sergilememişlerdir.

Şekil 21: {-DAn} Çıkma Durumu Biçimbirimlerinin Dilbilgiselleşme Şeması

Şekil 21’de de görüldüğü gibi bulunma durumu biçimbirimi ve araçlık biçimbirimi kaynak birimler olarak dilbilgiselleşme sürecine girmiştir. Bulunma anlamının yanı sıra çıkma anlamı da bildiren {-DA} biçimbirimi araçlık anlamı veren {-In} biçimbirimiyle kaynaşmıştır. {-DA} biçimbiriminin içeriğinde bulunan çıkma anlamı düzdeğişmeceli daralma yoluyla yeni soyut içerik olarak seçilmiş ve kaynaşık hale gelen {-DAn} biçimbirimine aktarılmıştır. Kavramsal aktarım düzleminde BULUNMA kavramından ÇIKMA kavramına bir aktarım söz konusudur. Ulamsal aktarımda herhangi bir aktarım söz konusu değildir çünkü her iki dilsel birim de uzamsal ilişkileri belirtmektedir.

3.2.9. {-(y)IA} Eşlik/Araçlık Durumu Biçimbiriminin Dilbilgiselleşme Süreci

Türkçede hâlâ dilbilgiselleşme sürecinde olduğunu söyleyebileceğimi dilsel birimlerden biri de {-(y)IA} eşlik/araçlık durumu biçimbirimidir. Bu biçimbirimin ilgeç biçiminde *ile* olarak Türkçede varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. Gülensoy (2007: 430) *ile* ilgecinin Eski Türkçede “değmek, dokunmak” anlamını taşıyan *il-*

- İlk önce ilgeç olarak dilbilgiselleşen il-E yapısı dilbilgiselleşme sürecini devam ettirmekte ve biçimbirimleşmeye doğru gitmektedir.
- Eylem kökenli bir sözcükten ilk önce ilgeç ulamına oradan da biçimbirim ulamına bir geçiş söz konusudur yani daha karmaşık ve somut birimden daha basit ve soyut bir anlama doğru geçiş vardır.

The diagram illustrates the relationship between the lexicon and the grammar, showing the process of lexicalization and the role of the lexicon in the grammar.

Top Level: Conceptual Grammar (Kavramsal Aktarım)

- Left side: $\langle -il-E \rangle$ (Verb form)
- Right side: $\langle \{-(y)IA\} \rangle$ (Noun form)
- Central concept: **İLİŞKİ** (Relationship)
- Right side concept: **EŞLİK** (Equivalence)

Bottom Level: Lexical Grammar (Sözcük Ulamsal Aktarım)

- Left side: **EYLEM + ULAÇ** (Verb + Particle)
- Right side: **BİÇİMBİRİM** (Morpheme)

Central Process: Lexicalization (Güdülenme)

- Left side: **Eşlik/araçlık anlamının belirtilmesi** (Specification of the equivalence/means meaning)
- Right side: **Eşlik/Araçlık Durum biçimbirimini n işlevsel içeriği** (Functional content of the equivalence/means morpheme)

Internal Structure of the Lexicon (Left Circle):

- Outer ring: **sözlüksel içeriği** (Lexical content)
- Inner circle: **İl- eyleminin** (Verb form)
- Center: **İlişkili özellik** (Relational feature)

Internal Structure of the Grammar (Right Circle):

- Outer ring: **Eşlik/Araçlık Durum biçimbirimini n işlevsel içeriği** (Functional content of the equivalence/means morpheme)
- Center: **Eşlik/Araçlık Durum** (Equivalence/means morpheme)

Arrows and Flow:

- A large arrow points from the Lexicon (left circle) to the Grammar (right circle).
- A smaller arrow points from the Lexicon (left circle) to the Grammar (right circle).
- A large arrow points from the Lexicon (left circle) to the Grammar (right circle).
- A large arrow points from the Lexicon (left circle) to the Grammar (right circle).

84

eşlik ya da araçlık da bir ilişki türü kabul edilebilir. Ulamsal aktarımda ise ETKİNLİK gibi somut bir ulamdan, NİTELİK gibi soyut bir ulama geçiş olmuştur. Sözcük ulamsal aktarımda ise EYLEM + ULAÇ yapısından ilk olarak bir İLGEÇ, daha sonra bir BİÇİMBİRİM'e doğru giderek artan bir dilbilgiselleşme gerçekleşmektedir.

3.2.10. 'gibi' İlgecinin Dilbilgiselleşme Süreci

Türkçedeki *gibi* ilgecinin Eski Türkçede “biçim, form” anlamındakiképadı ve iyelik biçimbiriminin birleşiminden türediği düşünülmektedir (Yılmaz, 2017:63):

- (41) anıḱép-i
onun kip-i

Gibi ilgecinin dilbilgiselleşme sürecine ilişkin şunları söyleyebiliriz:

- Türkçede benzerlik ilişkisi kurma gereksinimi *kep* adının dilbilgiselleşme sürecine girmesini güdülemiştir.
- İyelik biçimbirimiyle birlikte kaynak biçim olan *kep* adının biçimsel benzerlik özelliği yeni soyut içerik olarak seçilmiş ve Türkçedeki gibi ilgeci elde edilmiştir.
- *Gibi* ilgecinin sözdizimselleşme (Givon, 1979) aşamasında olduğunu söyleyebiliriz. (41)'deki örnekte de görüldüğü üzere tamlayan + tamlanan yapısından evrimleşen gibi ilgeci bu özelliğini korumakta ve sözdizimsel olarak bir tümleş gerektirmektedir.

- (42) *Senin* gibi güzel yemek yapanını görmedim.

(42) örneğinde *gibi* ilgeci sözdizimsel özellikleri nedeniyle *senin* tümlecini gerektirmektedir.

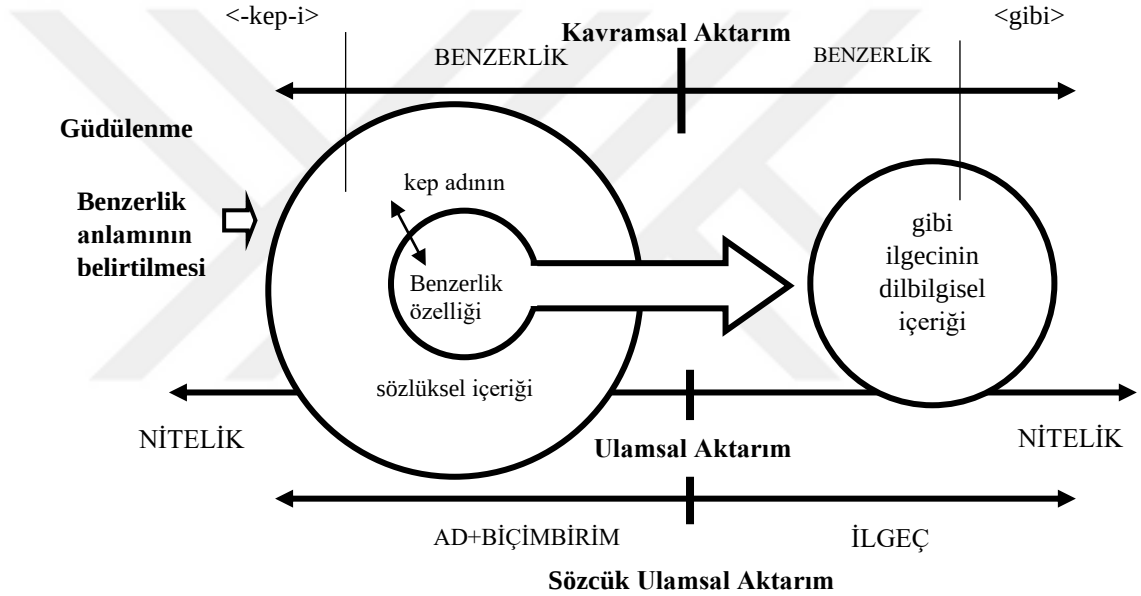
- *Gibi* ilgecinin dilbilgiselleşme sürecini sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Şöyle ki; tamlayan + tamlanan biçiminde dilbilgiselleşme sürecine

giren *gibi* ilgeci sözdizimsel açıdan tamlayan içermeyen birimlerle de kullanılabilir:

- (43) a. Tam *bunun* gibi bir şey arıyordum ben de.
b. *Bu* gibi zamanlarda birlik olmak gerekir.

(43b)'de de görüldüğü üzere, *gibi* ilgeci tamlayan biçimbirimi almayan *bu* göstericisi *gibi* ilgeciyle birlikte kullanılmıştır ve bu tür kullanımların giderek yaygınlaştığı söylenebilir.

Şekil 23: ‘gibi’ İlgecinin Dilbilgiselleşme Şeması

Şekil 23'te görüldüğü gibi *kep* adı iyelik biçimbirimiyle birlikte dilbilgiselleşme sürecine girmiş ve *kep* adının benzerlik özelliği düzdeğişmeceli daralma yoluyla yeni soyut içerik olarak seçilmiştir. Daha sonra bu içerik *gibi* ilgecinin dilbilgisel içeriğiyle eşleştirilmiştir.

3.2.11. ‘göre’ İlgecinin Dilbilgiselleşme Süreci

Türkçedeki geçe, diye, ile gibi birçok ilgeç gibi *göre* ilgeci de eylem ulamındaki bir sözcüğe {-A} ulaç biçimbiriminin eklenmesiyle oluşmuştur (Demirci, 2008: 138). Bu dilbilgiselleşme süreci hakkında aşağıdakileri söyleyebiliriz:

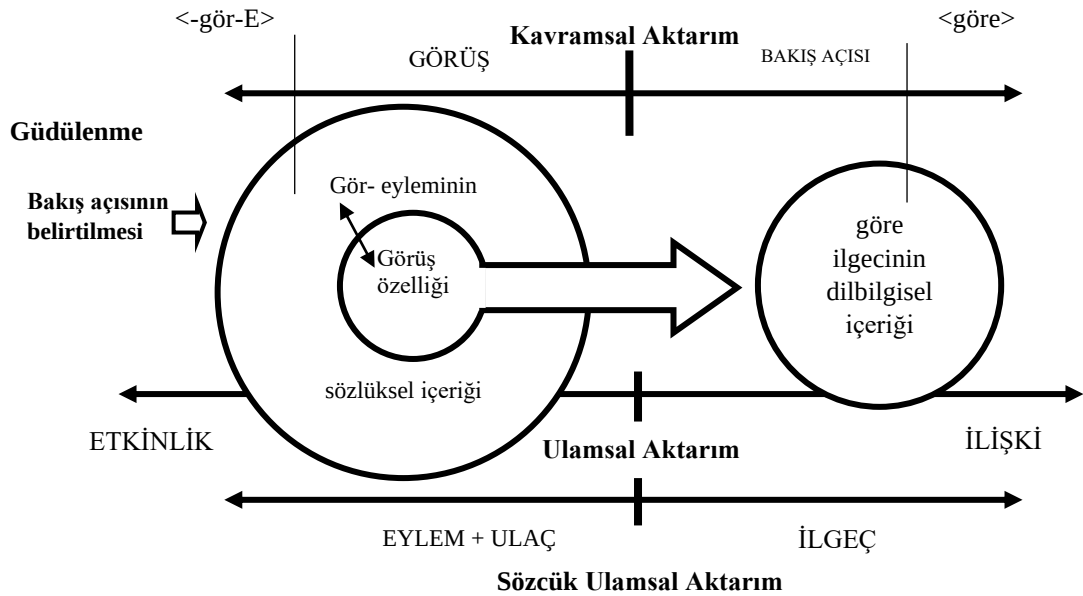
- Türkçede bakış açısı anlamını iletme gereksinimiyle güdülenen dilbilgiselleşme sürecinde görüş/bakış ile ilgili olan *gör-* eylemi ve ulaç biçimbirimi kaynak biçim olarak dilbilgiselleşme sürecine girmiştir.
- Eylemin bakış/görüş anlamı düzdeğişmeceli daralma yoluyla yeni soyut içerik olarak seçilmiş ve bakış açısı belirten *göre* ilgecinin dilbilgisel içeriğiyle eşleştirilmiştir.
- *Göre* ilgecinin sözdizimselleşme aşamasında olduğunu söyleyebiliriz. *gör-* geçişli eyleminden dilbilgiselleşen *göre* ilgeci tıpkı eylem gibi bir tümleş gerektirmektedir. Ancak *gör-* eylemi belirtme durumunda bir tümleş gerektirirken, *göre*ilgeci yönelme durumunda bir tümleş gerektirmektedir.

(44) Dün sen-*i* gördüm.

(45) Arkadaşım-*a* göre bu güzel bir kitap değilmiş.

Bu bakımdan *göre* ilgecinin bir aykırılık sergilediğini ileri sürmek mümkündür.

Şekil 24: ‘göre’İlgecinin Dilbilgiselleşme Şeması

Şekil 24’te de görüldüğü gibi *gör-E* kaynak biçimi bakış açısının belirtilmesi gereksinimi dolayısıyla dilbilgiselleşme sürecine girmiş ve *gör-* eyleminin “görüş” özelliği yeni soyut içerik olarak düzdeğişmeceli daralmayla seçilmiştir. Bu içerik, daha sonra, göre ilgecinin dilbilgisel içeriğiyle eşleştirilmiş ve göre ilgeci dilbilgiselleşme sürecini tamamlamıştır.

3.2.12. ‘derken’ Söylem Belirleyicisinin Dilbilgiselleşme Süreci

Erdoğan (2015) $\{-(y)ken\}$ *belirtecimsi* (İng. *adverbial*) biçimbirimiyle oluşturulan bağlaçların tek öğeli bir yan tümce olduklarını ileri sürmüştür. Dilbilgiselleşme sürecine giren dilsel birimlerin sözdizimsel özellikleri yukarıdaki ilgeç örneklerinde olduğu gibi korunabilirken, bazı durumlarda da sözdizimsel özellikler kaybolmaktadır. Türkçedeki *derken* söylem belirleyicisi de bu türden dilbilgiselleşme sürecine bir örnektir. Bu dilbilgiselleşme sürecine ilişkin şunları söyleyebiliriz:

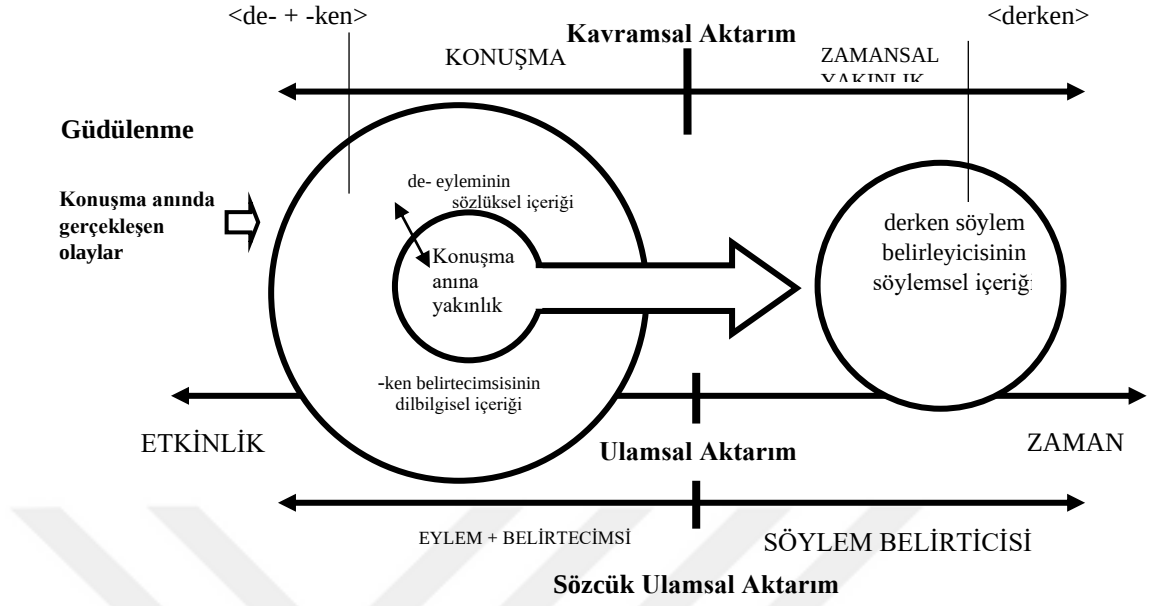
- Geçişli *de-* eylemi ve $\{-(y)ken\}$ belirtecimsi biçimbirimi birlikte dilbilgiselleşme sürecine girerek söylemde konuşma anında ya da konuşma anından çok yakın bir zamanda gerçekleşen olayları belirtmek, yani söylemi düzenlemek için kullanılan *derken* söylem belirleyicisinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.
- Dilbilgiselleşme sürecinde *de-* eylemi geçişlilik özelliğini kaybetmiştir ve artık bir özne ve bir tümleç gerektirmemektedir.

(46) *Kim dedi burada piknik yapılmayacağını?*

(47) *Hava kararmıştı. Derken bir şimşek çaktı.*

(46)’da geçişli eylem olarak kullanılan *de-* bir özne (*Kim*) ve bir tümleç (*burada piknik yapılmayacağını*) gerektirmektedir. (47)’de ise *derken* söylem belirleyicisi herhangi bir özne ve tümleç gerektirmemektedir. Hatta başka bir dilsel birim kullanımı tümceyi dilbilgisidışı yapabilir.

Şekil 25: ‘derken’ Söylem Belirleyicisinin Dilbilgiselleşme Şeması

3.2.13. Koşul Kipi Belirleyicisiyle Oluşturulan Söylem Belirleyicilerinin Dilbilgiselleşme Süreci

Türkçede koşul kipi belirleyicisiyle oluşturulan bazı sözdizimsel yapıların söylemsel güdülenmelerle dilbilgiselleşme sürecine girdiği görülmektedir. Erdoğan’ın (2015) bağlaç olarak ele aldığı “*Hiç olmazsa, nasıl olsa, ne de olsa, nedense, neredeyse, nerdeyse, olmazsa, olsa olsa, yoksa*” söylem belirleyicileri sözdizimsel özelliklerini yitirmiş artık birer kalıplaşmış ifade olarak dilbilgiselleşmiştir. Bu söylem belirleyicilerinde de *derken* söylem belirleyicisinde görüldüğü gibi dilbilgiselleşmeye kaynak olan dilsel yapıların sözdizimsel özellikleri kaybolmuştur. Bu dilsel birimlerin dilbilgiselleşme süreçleriyle ilgili şunları söyleyebiliriz:

- Türkçede koşul kipi belirticisi {-ySa} ile oluşturulan sözdizimsel yapılar söylemsel güdülenmelerle dilbilgiselleşme sürecine girmiştir.
- Dilbilgiselleşme süreci sonunda ulamsızlaşarak sözdizimsel özelliklerini yitirmişlerdir.

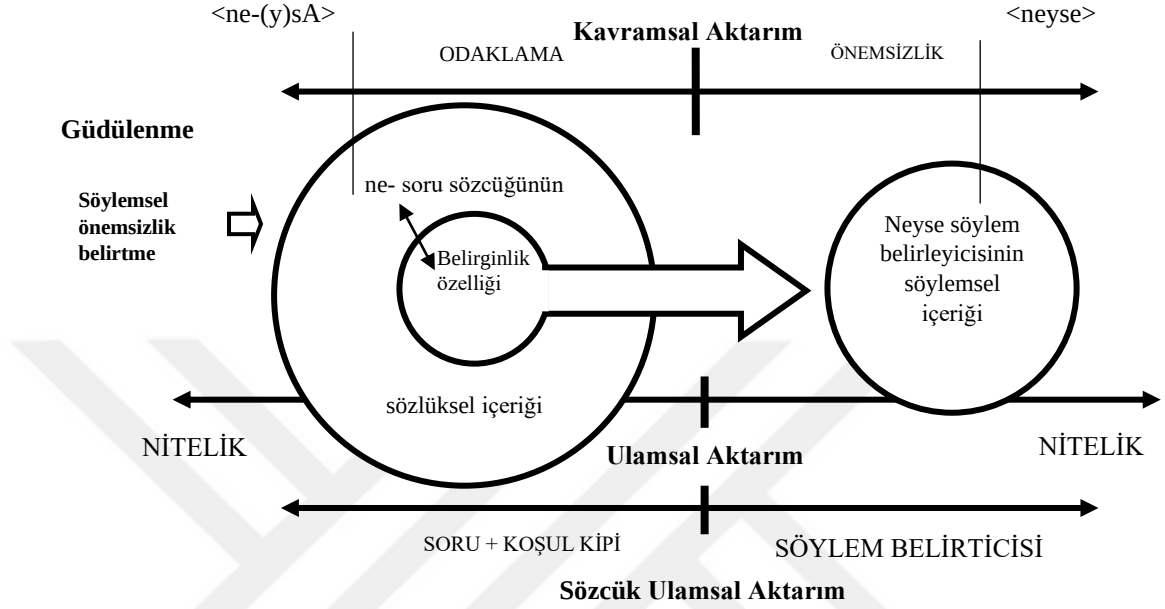
- (48) a. *Kitap*neredeyse bul getir.
b. *Nere*deyse unuttuyordum, annen aradı.
- (49) a. *Zirveye ulaş*manın yolu neyse, o da onu yaptı.
b. *Neyse*, bunları sonra konuşuruz.
- (50) a. *Montun* yoksa benimkini alabilirsin.
b. Hızlı yürü *yoksa* geç kalacağız.

Şekil 26: ‘neredeyse’ Söylem Belirleyicisinin Dilbilgiselleşme Şeması

Türkçede söylemsel yakınlık belirtme gereksinimiyle güdülenen dilbilgiselleşme sürecinde *Nerede* uzamsal soru sözcüğünün yakınlık özelliği düzdeğişmeceli daralma yoluyla yeni soyut içerik olarak seçilmiş ve *neredeyse* söylem belirleyicisinin içeriğiyle eşleştirilmiştir. Kavramsal aktarımda UZAMSAL YAKINLIK'tan ZAMANSAL YAKINLIK'a eğretilmeli bir aktarım söz konusudur. Ulamsal aktarım düzleminde de UZAM ulamından ZAMAN ulamına doğru bir geçiş

söz konusudur. Soru sözcüğü, ek eylem ve koşul kipinden oluşan dilsel birim söylem belirleyicisi olarak dilbilgiselleşmiştir.

Şekil 27: ‘neyse’ Söylem Belirleyicisinin Dilbilgiselleşme Şeması

Türkçede doğal odağı belirten *ne* soru sözcüğü (İşsever, 2009), söylemsel önemsizliği belirtmek için {-y)sA} koşul kipi biçimbirimiyle birlikte dilbilgiselleşme sürecine girmiştir. *Ne* soru sözcüğünün belirginlik özelliği düzdeğişmeceli daralma yoluyla seçilmiş ve *neyse* söylem belirleyicisinin söylemsel içeriğiyle eşleştirilmiştir. Kavramsal aktarım düzleminde ODAKLAMA özelliği ÖNEMSİZLİK ulamına aktarılmıştır. Bu durum bir aykırılık oluşturmaktadır. Normalde önemli ya da belirgin olan birimleri odaklamak için kullanılan *ne* soru sözcüğü söylemde önemsizliği belirtmek için kullanılan bir dilsel birime evrimleşmiştir.

3.2.14. ‘diye’ Tümleyicisinin Dilbilgiselleşme Süreci

Türkçede çekimli yantümcelerın anatümceye eklenmesini sağlayan *tümleyici* (İng. *complementizer*) ulamından dilsel birimler de bulunmaktadır. *Diye* dilsel birimi

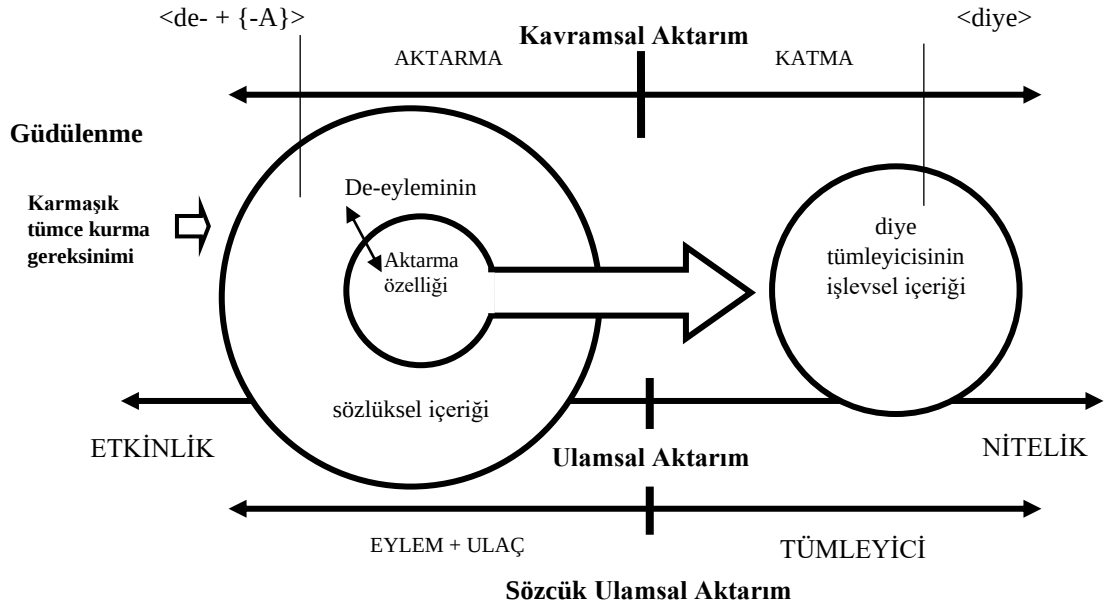
de çekimli yantümceleri anatümceyle ilişkilendiren bir tümleyicidir (Coşkun, 2012). Bu tümleyicinin dilbilgiselleşme süreci hakkında şunları söyleyebiliriz:

- Türkçede çekimli yantümcelerinin yine çekimli bir anatümce içinde kullanılabilmesi gereksinimiyle güdülenen dilbilgiselleşme sürecinde *de-* geçişli eylemi ve {-A} ulacı kaynaşarak *diye* tümleyicisine evrilmişlerdir.
- *Diye* tümleyicisi sözdizimselleşme aşamasındadır, çünkü bir yantümce gerektirmektedir.

- (51) a. Sen geleceksin *diye* annen bir sürü yemek yaptı.
b. *Senin ateşin düşmesi *diye* gece hiç uyumadım.

- (51)'de de görüldüğü gibi *diye* tümleyicisi sözdizimsel özelliklerini korumakta ve çekimli bir yantümce gerektirmektedir. (51b)'deki çekimsiz yantümceyle *diye* tümleyicisi kullanılamamaktadır.

Şekil 28: ‘diye’ Tümleyicisinin Dilbilgiselleşme Şeması

Türkçede çekimli tümceleri başka tümcelerin içine katarak karmaşık bir tümce yapısı kullanma gereksinimiyle güdülenen dilbilgiselleşme sürecinde sözlü aktarım yapmada kullanılan *de-* eylemi {-A} ulacıyla birlikte kaynak birim olmuştur. *de-* eyleminin aktarma özelliği düzdeğişmeceli olarak seçilmiş ve *diyetümleyicisinin* işlevsel içeriğiyle eşleştirilmiştir. Kavramsal aktarım düzleminde AKTARMA ulamından KATMA ulamına bir geçiş söz konusudur. Ulamsal aktarım düzleminde ETKİNLİK gibi somut bir ulamdan NİTELİK gibi soyut bir ulama aktarım söz konusudur.

3.3. BULGULAR

Çözümlemelerimizden elde ettiğimiz bulgular Giriş bölümünde araştırmamızın araştırma sorularından ilki olan “ Dilbilgiselleşme olgularını bütüncül bir yaklaşımla ve kuram temelli bir şekilde açıklayabilecek ve görselleştirebilecek bir çözümleme modeli geliştirmek mümkün müdür?” sorusunu yanıtlamaktadır. Geliştirilen çözümleme modeli dilbilgiselleşme olgularını bütüncül bir yaklaşımla, güdülenmesinden sonucuna kadar bütün süreçleri açıklayacak ve görselleştirecek şekilde işlemektedir. Geliştirilen çözümleme modeli bilişsel dilbilgisi kuramının temel konularından olan ve dilbilgiselleşmede de işlediği alanyazında sıkça dile getirilen eğretileme ve düzdeğişmece süreçlerini içermekte, dolayısıyla kuramsal bir temele dayanmaktadır.

Çözümlemelerimizde Türkçedeki dilbilgiselleşme olgularının söylemsel/bilişsel güdülenmeleri olduğu ortaya çıkmıştır. Özellikle eylemcil zaman, görünüş ve kip belirticileriyle, söylem belirticileri ve ilgeçlerin söylemsel güdülenmelerle dilbilgiselleşme sürecine girdiklerini söylemek mümkündür.

Elde edilen bir diğer bulgu da dilbilgiselleşme olgularının genellikle aykırılık içermesidir. Dilbilgiselleşme sürecinin başındaki dilsel birimlerin anlamsal içerikleriyle sürecin sonunda ortaya çıkan dilsel birimlerin birbirine karşıtlık, aykırılık sergilediği birçok durumla ({-(I)yor}, {-DI}, {-(y)Adur}, {-(y)Akoy}, göre, neyse) karşılaşmıştır.

Dilbilgiselleşmede işleyen bilişsel süreçler açısından bakıldığında ise, düzdeğişmecenin dilbilgiselleşme için daha temel bir süreç olduğu savını (Heine,

Claudi ve Hünnemeyer, 1991; Barcelona, 2003) destekleyen bulgular elde edilmiştir. Çözümlenen örneklerden bazılarında ({-(I)yor}, {-(y)lA}, İyelik biçimbirimleri) eğretilmeli aktarım yerine düzdeğişmeceli aktarım gözlenmiştir.

Bir başka bulgu da çözümlediğimiz çoğu dilbilgiselleşme olgusunda sözdizimsel özelliklerin kaybolduğu (koşul kipiyle oluşturulan söylem belirleyicileri, derken) yani ulamsızlaştığı ancak bazı olguların (gibi, göre, diye) sözdizimselleşme aşamasında olduğudur.

Buraya kadar sunduğumuz bulgular çalışmamızın ikinci araştırma sorusu olan “Türkçedeki dilbilgiselleşme olgularında belli bir örüntü saptanabilir mi?” sorusunu yanıtlamaktadır. Türkçedeki dilbilgiselleşme olgularında genel bir örüntü olarak aykırılık özelliği olduğunu söyleyebiliriz. Dilbilgiselleşmeye giren kaynak birimle sonuç olan hedef birim arasında genellikle anlamsal, işlevsel ya da yapısal bir aykırılık gözlenmektedir. Ayrıca, dilbilgiselleşme sürecinin düzdeğişmece temelli olduğu çözümlediğimiz örneklerde elde edilen başka bir örüntüdür.

SONUÇ

Türkçedeki dilbilgiselleşme olgularını güdülenmelerini ve bilişsel yönlerini de açıklayacak kurama dayalı bir çözümleme yöntemi geliştirmek ve bu olguları bu çözümleme modeline göre incelemek amacıyla başladığımız çalışmada, bu amaca ulaşırken yanıtlanması gereken iki araştırma sorusu belirlenmişti:

- Dilbilgiselleşme olgularını bütüncül bir yaklaşımla ve kuram temelli bir şekilde açıklayabilecek ve görselleştirebilecek bir çözümleme modeli geliştirmek mümkün müdür?
- Türkçedeki dilbilgiselleşme olgularında belli bir örüntü saptanabilir mi?

Hem amaca ulaşmak hem de araştırma sorularını yanıtlamak için ilk olarak dilbilgiselleşme olgusunun tanımı ele alınmıştır. Alanyazında Meillet ve Kurylowicz'e atıfta bulunarak yapılan tanımlar birbirine benzer tanımlardır, ancak yine alanyazındaki terim tartışmaları farklı araştırmacıların dilbilgiselleşme olgusunu farklı yönlerden tanımladığını göstermektedir. Bu nedenle çalışmamızda dilbilgiselleşme olgusu dilbilgiselleşmenin arkasındaki güdülenmeleri, dilbilgiselleşmenin yönünü ve süreçlerini içerecek şekilde yeniden tanımlanmıştır.

“Dilbilgiselleşme, bir iletişim gereksiniminden kaynaklanan söylem-edimbilim ve biliş kaynaklı güdülenmelerle dilbilgisel işlev taşımayan bir dilsel birimin, anlamsal ağartma, yayılım, ulamsızlaşma ve aşınım gibi altsüreçlerden geçerek, dilbilgisel işlev taşımaya başladığı ya da düşük derecede bir dilbilgisel işlevi olan bir birimin daha yüksek bir dilbilgisel işlev taşımaya başladığı süreçtir” şeklinde kapsamlı bir biçimde tanımladığımız dilbilgiselleşme olgusu çalışmamızın Birinci Bölümünde terim tartışmaları, yön sorunu, güdülenmeleri, aşamaları, bileşenleri ve süreçleri bakımından ele alınmıştır. Daha sonra Türkçedeki dilbilgiselleşme çalışmaları tanıtılmış ve dilbilgiselleşmenin ana hatları sunulmuştur.

İkinci Bölümde ise çalışmamızın kuramsal çerçevesini oluşturan ve dilbilgiselleşmede temel süreçler olan eğretileme ve düzdeğişmece olgularını bilişsel açıdan açıklayan Bilişsel Dilbilgisi ve Bilişsel Dilbilim yaklaşımları tanıtıldıktan sonra eğretileme ve düzdeğişmece süreçleri ve bunlar arasındaki etkileşim bilişsel

açından ele alınmıştır. Daha sonra Birinci ve İkinci Bölümlerdeki bilgilere dayanarak amacımız doğrultusunda *dilbilgiselleşme olgularını güdülenmelerini ve bilişsel yönlerini de açıklayacak kurama dayalı bir çözümleme modeli* geliştirilmiştir.

Üçüncü Bölümde geliştirilen çözümleme modeli Türkçe dilbilgiselleşme olguları arasından seçtiğimiz örnekler üzerinde sınanmıştır. Yapılan çözümlemelerden elde edilen bulgular çalışmamızın birinci araştırma sorusu olan “*dilbilgiselleşme olgularını bütüncül bir yaklaşımla ve kuram temelli bir şekilde açıklayabilecek ve görselleştirebilecek bir çözümleme modeli geliştirmek mümkün müdür?*” sorusunu olumlu bir şekilde yanıtlamış ve geliştirmiş olduğumuz modelin dilbilgiselleşmeyi güdülenmesinden başlayarak içerdiği eğretilme ve düzdeğişmece süreçlerini, aşınım, aykırılık, yayılım gibi aşamaları ve dilbilgiselleşmenin çıktısını açıklayabildiğini ve görselleştirebildiğini ortaya koymuştur.

Çalışmanın ikinci araştırma sorusu “*Türkçedeki dilbilgiselleşme olgularında belli bir örüntü saptanabilir mi?*” sorusu doğrultusunda çözümlenen dilbilgiselleşme örnekleri incelenmiş ve genel bir örüntü olarak dilbilgiselleşmede düzdeğişmecenin daha temel bir işlevi olduğu saptanmıştır. Bu saptama alanyazında düzdeğişmecenin eğretilmeye göre daha temel bir bilişsel süreç olduğunu ve dilbilgiselleşmede de eğretilmeden önce geldiği savlarını desteklemektedir.

Bulunan başka bir örüntü de Türkçedeki dilbilgiselleşme olgularında kaynak birimler ile hedef birimler arasında aykırılık özelliğinin daha fazla görünmesidir. Kaynak birimler kavramsal olarak farklı bir ulam belirtirken (DURUM gibi) hedef birimler bu ulama aykırı ulamlar (SÜREKLİLİK gibi) gösterebilmektedir. Dolayısıyla aykırılık ortaya çıkmaktadır ve bu durum incelenen örneklerde sıkça görülmüştür.

Çalışmada Türkçedeki dilbilgiselleşme olgularının daha çok söylem etmenleri tarafından güdülendiği görülmüştür. Özellikle Türkçede sıklıkla kullanılan eylemcil zaman, görünüş, kip belirticileri, ilgeçler ve söylem belirticilerinin dilbilgiselleşme süreçlerinin arkasında söylem gereksinimlerinden kaynaklanan güdülenmeler bulunmaktadır.

Çalışmamızda ele alınan örnekler Türkologların ve dilbilimcilerin Türkçedeki dilbilgiselleşme olguları üzerinde yaptıkları çalışmalardan derlenmiştir. Çalışmamızın bir yüksek lisans tezi olması ve araştırmacının Türkoloji bilimsel

formasyonuna sahip olmaması incelenen örneklerin sayısının kısıtlı olmasına neden olmuştur. Türkoloji bilimsel formasyonuna sahip olunmadığı için tartışmalı konulara yönelik yorum yapmaktan özellikle kaçınılmıştır. Ancak yine de çalışmamızın Türkçedeki dilbilgiselleşme alanyazınına, yeni ve kapsamlı bir dilbilgiselleşme tanımı yaparak, kurama dayalı bir çözümleme modeli önererek ve Türkçe çalışmalarda göz ardı edilen dilbilgiselleşmenin bilişsel yönünü ele alarak katkıda bulunduğu söylenebilir. Bundan sonraki çalışmalarda Türkologlarla birlikte çalışılarak Türkçedeki tartışmalı dilbilgiselleşme olguları bütüncül bir şekilde ele alınabilir, İkinci Bölümde modelimizi tanıtırken kullandığımız *bir* tanımlığı ya da Üçüncü Bölümde çözümlediğimiz $\{-(y)IA\}$ eşlik/araçlık durumu gibi dilbilgiselleşme sürecinde olan olgular gibi başka olgular belirlenip çözümlenebilir.

KAYNAKÇA

- Alibekiroğlu, S. (2014). *Çağdaş Türk Lehçelerinde Yardımcı Fiiller*. (Doktora Tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Alibekiroğlu, S. (2019). Türkiye Türkçesinde İkili Biçim Birimler. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. 7(17): 164-176.
- Appelbaum, I. (2014). Grammaticalization and Explanation. *Grammaticalization Theory and Data* (ss. 41-52), Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Barcelona, A. (2003a). Metonymy in Cognitive Linguistics An Analysis and A Few Modest Proposals. *Defining Metonymy in Cognitive Linguistics*. (ss.223-255), John Benjamins Publishing.
- Başdaş, C. (2014). Türkçede Üçüncü Şahıs İyelik Eki ve Zamir N'Sİ. *The Journal of Academic Social Science Studies*. (30): 147-161.
- Bernd, H. ve Heiko, N. (2012). *The Oxford Handbook of Grammaticalization*, United States: Oxford University Press.
- Buchholz, O., Wilfried, F. ve Uhlisch, G. (1993). Source –Target Lexicon. *World Lexicon of Grammaticalization* (s.54), Cambridge University Press: The Press Syndicate of the University of Cambridge.
- Bybee, J. L. (1985). *Morphology: A Study of the Relation Between Meaning and Form*. Amsterdam: Benjamins (Typological Studies in Language 9).
- Campbell, L. (2001). What's Wrong with Grammaticalization?. *The Oxford Handbook of Grammaticalization* (ss.113-161), United States: Oxford University Press.
- Coşkun, H. (2012). The Selection of Complement Clause in Turkish and Negation. *Proceedings of the 15th International Conference on Turkish Linguistics*. (49): 187-199.
- Demirci, K. (2007). Dilbilgiselleşme Üzerine Bir İnceleme. *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*. 2011 Basım (45): 131-146.
- Demirel, E. (2015). Gramerleşme Süreçleri Bakımından Nevadirü's- Şebab'da Tasviri Fiiller, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume*, 10(8): 819-834.

- Erdal, M. (2000). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden/ Boston: Brill.
- Erdoğan, Ö. (2015). Yan Cümlelerin Dilbilgisel Anlamalı Sözcük Değerinde Kullanımı. *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*. 39 (2): 245-264.
- Erikson, J. A. (1993). On The Origin Of The Directive Case In Turkic, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica*, 2002 Basım 55 (4),: 430–411.
- Evans, V. ve Green, M. (2006). *Cognitive Linguistics An Introduction*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Geeraerts, D. ve Cuyckens, H. (2007). Introducing Cognitive Linguistics. The Handbook of Cognitive Linguistics (ss.3- 21), New York: Oxford University Press.
- Givon, T. (1979). Grammaticalization: Characterization and Delimitation of the Concept. Thoughts on Grammaticalization (ss.11-12), Erfurt: Sprachwissenschaft Philosophische Fakultät Universität.
- Gökçe, F. (2007). Eski Türkçe {-GAlIr / -KAlIr} Eki Üzerine. *Türkbilig*. (14): 97 115.
- Grady, J. E. (2007). Metaphor. The Handbook of Cognitive Linguistics (ss.188-213), New York: Oxford University Press.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Haima, J. (1994). Ritualization and The Development of Language, Perspectives on Grammaticalization (ss.3-28), Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Hatipoğlu, V. (1974). Türkçedeki Eklerin Kökeni. *Türk Dili*. 29 (268): 331- 340, Ankara.
- Heine, B., Claudi, U. ve Hünemeyer, F. (1991). *Grammaticalization: A Conceptual Framework*, Chicago: University of Chicago Press.
- Heine, B. ve Kuteva, T. (2002). *World Lexicon of Grammaticalization*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Heine, B. ve Kuteva, T. (2004). *World Lexicon of Grammaticalization*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Heine, B. ve Reh, M. (1984). *Grammaticalization and Reanalysis in African Languages*, Hamburg: Buske.

- Hellquist, E. (1980 [1922]). *Svensk Etymologisk Ordbok*, Tredje upplagan, Malmö: Liber.
- Hopper, P. J. ve Traugott, E. C. (1993). *Grammaticalization*, UK, Cambridge University Press.
- Hopper, P. J. ve Traugott, E. C. (2003). *Grammaticalization (Second Edition)*, UK, Cambridge University Press.
- İşsever, S. (2009). A Syntactic Account of Wh-In-Situ in Turkish. Proceedings of the 14th International Conference on Turkish Linguistics (ss. 103-112), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Janda, R. (2001). Beyond, Pathways and Unidirectionality. The Oxford Handbook of Grammaticalization (ss. 304-321), United States: Oxford University Press.
- Joseph, B. (2001). Is There Such A Thing As “Grammaticalization”. The Oxford Handbook of Grammaticalization (ss.184), United States: Oxford University Press.
- Kabakçı, E. (2017). Türkiye Türkçesinde Bir Edatlaşma Örneği Olarak ‘adına’. *Dil Araştırmaları Uluslararası Hakemli Dergi*, (20): 203-212.
- Kartallıoğlu, Y. (2007). Sahacadaki {+A}/{+O} Ekinin Işığında {-DI} Ekinin Kökeni Üzerine. *Dil Araştırma Dergisi*, 1(1): 31-38.
- Katz, A.(1996). *Cyclical Grammaticalization and The Cognitive Link Between Pronoun and Copula*.(Doktora Tezi). Houston, Texas: Rice University.
- Korkmaz, Z. (1959). Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3-4 (17): 275- 358.
- Kövences, Z. ve Radden, G. (1998). Metonymy; Developing A Cognitive Linguistic View. *Cognitive Linguistics* (ss. 37-77), Eötvös Lorand University, Budapest Hamburg University.
- Kurylowicz, J. (1965). The Evolution of Grammatical Categories, *Diogenes*: 13 (51): 55-71.
- Kuznetsov, P. (1995). Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. 43 (1995): 193-262.
- Lakoff, G. ve Johnson, M. (1980). *Metaphor We live by*, Chicago: University of Chicago Press.
- Langacker, R. (1977). Syntactic Reanalysis, In C.N.Li. (Ed.). *Mechanisms of*

- Syntactic Change (ss. 59-139), Austin: University of Texas Press.
- Langacker, R. (2008). *Cognitive Grammar A Basic Introduction*, New York: Oxford University Press.
- Lehmann, C. (2002). *Thoughts on Grammaticalization (Second, revised edition)*. Arbeitspapiere des Seminars für Sprachwissenschaft der Universität Erfurt, Erfurt: Sprachwissenschaft Philosophische Fakultät Universität.
- Lindström, J. (2004). *The History of The Concept of Grammaticalisation*. (Doktora Tezi). United Kingdom: University of Sheffield.
- Littlemore, J. ve Taylori G. (2014). *The Bloomsbury Companion To Cognitive Linguistics*, London, New York: Bloomsbury Academic.
- Meillet, A. (1912). *L' évolution des formes grammaticales*, Scientia. Revue internationale de synthese scientifique.
- Meillet, A. (1915). *Grammaire du vieux Perse*, Paris: Librairie Orientale Et Americaine.
- Meillet, A. (1948). *Linguistique historique et linguistique générale*, Paris: Par.
- Nadir, İ. (2009). Türkçede Ek+Kök / Kök+Ek Kaynaşmasıyla Ortaya Çıkan Ekler. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume. 4* (8): 1535- 1557.
- Narrog, H. ve Heine, B. (2012). *The Oxford Handbook of Grammaticalization*, United States: Oxford University Press.
- Nazarov, Z. (2005). Türkiye Türkçesinde Yardımcı Fiillerin Leksik- Gramer Özellikleri. *A.Ü. Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. (28): 83-89.
- Newmeyer, F. (2001). A General Critique. *The Oxford Handbook of Grammaticalization* (ss.188-225), United States: Oxford University Press.
- Panther, K. U. ve Thornburg, L.L. (2004). *Metonymy and Pragmatic Inferencing*, Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Panther, K. U. ve Thornburg, L.L. (2007). Metonymy. *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics* (ss.236-263), New York, Oxford University Press.
- Ruiz de Mendoza, F. J. ve Masegosa, A. G. (2014). *Cognitive Modelling A Linguistic Perspective*, Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

- Sebzecioğlu, T. ve Ekdi, S. (2016). Orhon Türkçesinde Türkçenin Temel Söz Sırasının Evrimine Kanıt Bir Geçiş Dönemi Yapısı: Adılsıl Devriklik. *International Journal of Social Science*. (47): 343-360.
- Schiering, R. (2016). *Morphologization in Turkish: Implications for phonology in grammaticalization*. Proceedings of the 13th International Conference on Turkish Linguistics, Uppsala University: Sweden. (2016).
- Sylvie, H. ve Ekkehard, K. (2014). *Grammaticalization – Theory and Data*, Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Tat, D. (2010). *The composition of a complex verb in Turkish*, Unpublished manuscript, University of Arizona.
- Tutun, Y. (2014). Tamlayanın Sergüzeşti. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 16 (1): 189-192.
- Türk, V. (2006). İsimden Fiil Yapan -al-1 -el-; -ve -ar-1 -er-; -r- Eklerinin Kökeni. *İlmi Araştırmalar Dergisi*, (21): 183- 191.
- Van Der Auwera, J. (2002). *More Thoughts On Degrammaticalization*, Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Van der Auwera, J., Olmen, D. V. ve Mon, D. D. (2015). *Grammaticalization*. Handbook of Cognitive Linguistics, New York: Oxford University Press.
- Wisher, I. ve Diewald, G. (2002). *New Reflections on Grammaticalization*, Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Yılmaz, E. (2017). Biçimbilgisel Rekonstrüksiyon: Türkçe Üzerinde Bir Yöntem Uygulaması. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırma Dergisi (ÇÜTAD)*. 2(1): 55 65.

TÜRKÇE – İNGİLİZCE SÖZLÜKÇE

Ağırlık: Weight

Ağartma: Bleaching

Alan: Range

Anlamsal ağartma: Semanticbleaching

Anlatımsal:(Fr.) Expressif

Anlatımsal: Expressive

Anlamsal Tükenme: Semantic Depletion

Anlamsızlaşma: Desemanticization

Aşınım: Erosion

Aşınma: Phonological Attrition

Ayrışma: Divergence

Bağıntı: Correlation

Bağlam Genelleşmesi: Contextgeneralization

Bağlama özgü yeniden yorumlama: Context-Induced Reinterpretation

Bağlılık: Bondedness

Bağlaşıklık: Cohesion

Beliren: Emerging

Beliren Eğretileme: Emerging Metaphors

Belirleyici: Determiner

Belirtecimsi: Adverbial

Benzetim:(Fr.)Analogie

Biçimbirimleşme:(Fr.) Morphématisation

Biçimbirimleşme: Morphologization

Bilişsel Anlambilim: Cognitive Semantic

Bilişsel Dilbilgisi: Cognitive Grammar

Bilişsel Dilbilim: Cognitive Linguistics

Birleşim: Compounding

Bitişiklik: Contiguity
Bitişim: Agglutination
Bütünlük: Integrity
Dayanıklılık: Persistence
Değişkenlik: Variability
Değiştirgenleştirme: Parametrization
Değiştirim: Permutation
Deneyimsel: Experiential
Dil Betisi: Figure of Speech
Dilbilgisel biçim: (Fr.)Formesgrammaticales
Dilbilgiselleşme: Grammaticalization
Dilbilgiselleşme: Grammaticalise
Dilbilgisizleşme: Degrammaticalization
Dilsel en uygunluk: Linguistic Optimality
Dizimsel: Syntagmatic
Dizisel: Paradigmatic
Dizisellik: Paradigmaticity
Dolaylama: Periphrasis
Dolaylamalı Yapı: Periphrasticconstruction
Donuklaşma: Fossilization
Dönüşüm: Transformation
Düzdeğişmece: Metonymy
Edimsel: Illocutionary
Edimbilimsel Güçlendirme: Pragmatic Strengthening
Eğim: Cline
Eğretileme: Metaphor
Ekleme Kuramı: Agglutination Theory
EğretilemeliYayılım: Metaphorical Extension
Ekleşme: Affixation

Eksiltme: Reduction
Erişim: Access
Eşleme: Mapping
Etkinleştirmek: Activate
Eyletim: Manipulation
Genişletme: Expansion
Gönderimsel: Referential
Güçlendirme: Strengthening
Hafifletme: Mitigation
Hedef Alan- Target Domain
İniş durumu: Delative
İçlem: Intension
Kademeli: Gradual
Katmanlama: Layering
Kaplama: Extension
Karşılaştırma: Comparison
Kavşak: Juncture
Kaybolma: Loss
Kaynak Alan: Source Domain
Kaynaşıklaşma: Cliticization
Kaynaşım: Fusion
Kaynaşma: Coalescence
Kavramsal Belirginlik: Conceptual Prominence
Kavramsal Eğretileme Kuramı: Conceptual Metaphor Theory
Kavramsal Karmaşık: Conceptual Complex
Kavramsallaştırma: Conceptualization
Kılıcılı Etkinlik: Agentive activity
Kırma Dil: Creole
Konak: Host

Kökenbilimi: Morphoetymology
Olumsuzluk: Contingency
Önermesel: Predicational
Örnekseme: Analogy
Özelleşme: Specialization
Özümseme: Saturation
Saygılık: Honorifics
Sesbilimsel Eksiltme: Phoneticreduction
Sesbilimsel Madde: Phonological Substance
Sınıflandırıcı: Classifier
Simgesel: Symbolic
Soyutlama: Abstraction
Sözdizimselleşme: Syntacticization
Sözlükbirim: Lexeme
Sözlükselleşme: Lexicalisation
Tekil (Bağımsız) Biçim: Individual Items
Tek Yönlü: Unidirectional
Tümleyici: Complementizer
Ulaş: Converb
Ulamsal Eğretileme: Categorical Metaphor
Ulamsızlaşma: Decategorialization
Uyumlulaşma: Adaptation
Ünlü alması: Ablaut
Vurgulamak: Highlight
Yansıma: Echoing
Yapısal Açık: Structural Scope
Yaratıcı: Creative
Yardımcı Eylemleşme: Auxiliation
Yayılım: Extension

Yeniden Çözümleme: Reanalysis

Yerdeğiştirme Kuramı: Substitution Theory

Yıpranmış: Worn out

Yitim: Subduction

Yoğunlaşma: Condensation

Yüklemsel: Predicational

Zorunluluk: Obligatoriness

İNGİLİZCE – TÜRKÇE SÖZLÜKÇE

Ablaut: Ünlü alması	
Abstraction: Soyutlama	
Access- Erişim	
Activate: Etkinleştirmek	
Adaptation: Uyumlulaşma	
Adverbial: Belirtecimsi	
Affixation: Ekleşme	
Agentiveactivity: Kılıcılı Etkinlik	
Agglutination: Bitişim	
Agglutination Theory: Eklemlleme Kuramı	
Analogie(<i>Fr.</i>): Benzetim	
Analogy: Örnekseme	
Auxilation: Yardımcı Eylemleşme	
Bleaching: Ağartma	
Bondedness: Bağlılık	
Categorical Metaphor: Ulamsal Eğretilleme	
Classifier: Sınıflandırıcı	
Cline: Eğim	
Cliticization: Kaynaşıklaşma	
Cognitive Grammar: Bilişsel Dilbilgisi	
Cognitive Linguistics: Bilişsel Dilbilim	
Cognitive Semantic: Bilişsel Anlambilim	
Cohesion: Bağlaşıklık	
Comparison: Karşılaştırma	
Complementizer: Tümleyici	
Compounding: Birleşim	
Conceptual Complex: Kavramsal Karmaşık	

Conceptual Prominence: Kavramsal Belirginlik
Conceptual Metaphor Theory: Kavramsal Eğretileme Kuramı
Condensation: Yoğunlaşma
Contextgeneralization: Bağlam Genelleşmesi
Context-Induced Reinterpretation: Bağlama Özgü Yeniden Yorumlama
Coalescence: Kaynaşma
Contiguity: Bitişiklik
Contingency: Olumsuzluk
Correlation: Bağıntı
Converb: Ulaç
Creative: Yaratıcı
Creole: Kıрма dil
Decategorialization: Ulamsızlaşma
Degrammaticalization: Dilbilgisizleşme
Delative: İniş durumu
Desemanticization: Anlamsızlaşma
Determiner: Belirleyici
Divergence: Ayrışma
Echoing: Yansıma
Emerging: Beliren
Emerging Metaphors: Beliren Eğretileme
Experiential: Deneyimsel
Expressif (*Fr.*): Anlatımsal
Expressive: Anlatımsal
Erosion: Aşınım
Expansion: Genişleme
Extension: Kaplam
Figure of Speech: Dil Betisi
Formesgrammaticales (*Fr.*): Dilbilgisel Biçim

Fossilization: Donuklaşma
Fusion: Kaynaşım
Grammaticalization: Dilbilgiselleşme
Grammaticalise: Dilbilgiselleşme
Gradual: Kademeli
Highlight: Vurgulamak
Honorifics: Saygılık
Host: Konak
Illocutionary: Edimsel
Individual items: Tekil (Bağımsız) Biçim
Integrity: Bütünlük
Intension: İçlem
Juncture: Kavşak
Layering: Katmanlama
Lexeme: Sözlükbirim
Lexicalisation: Sözlükselleşme
Linguistic optimality: Dilsel en uygunluk
Loss: Kaybolma
Manipulation: Eyletim
Mapping: Eşleme
Metaphor: Eğretileme
Metaphorical Extension: EğretilemeliYayılım
Metonymy: Düzdeğişmece
Mitigation: Hafifletme
Morphématisation(*Fr.*): Biçimbirimleşme
Morphologization: Biçimbirimleşme
Morphoetymology: Kökenbilimi
Obligatoriness: Zorunluluk
Paradigmatic: Dizisel

Paradigmaticity: Dizisellik
Parametrization: Değiştirgenleştirme
Permutation: Değiştirim
Periphrasis: Dolaylama
Periphrastic construction: Dolaylamalı Yapı
Persistence: Dayanıklılık
Phonetic reduction: Sesbilimsel Eksiltme
Phonological Attrition: Aşınma
Phonological Substance: Sesbilimsel Madde
Pragmatic Strengthening: Edimbilimsel Güçlendirme
Predicational: Yüklemsel
Propositional: Önermesel
Reanalysis: Yeniden Çözümleme
Range: Alan
Reduction: Eksiltme
Referential: Gönderimsel
Saturation: Özümseme
Semantic bleaching: Anlamsal Ağartma
Semantic Depletion: Anlamsal Tükenme
Source Domain: Kaynak Alan
Specialization: Özelleşme
Strengthening: Güçlendirme
Structural scope: Yapısal Açık
Subduction: Yitim
Substitution Theory: Yerdeğiştirme Kuramı
Symbolic: Simgesel
Syntacticization: Sözdizimselleşme
Syntagmatic: Dizimsel
Target Domain: Hedef Alan

Transformation: Dönüşüm

Unidirectional: Tek yönlü

Variability: Değişkenlik

Weight: Ağırlık

Worn out: Yıpranmış

